

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΣΤΟΝ ΑΠΟΗΧΟ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΛΥΩΝ (1274-1280)

ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ

Ανάτυπο από τα Βυζαντινά 20
Θεσσαλονίκη 1999

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Χρήστου Ἀραμπατζῆ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΣΤΟΝ ΑΠΟΗΧΟ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΛΥΩΝ (1274-1280)

Ἡ δυτική σύνοδος τῆς Λυών (1274) καί ἡ συμμετοχή τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντιπροσωπείας σ' αὐτήν ἀπετέλεσε ἕναν διπλωματικό θρίαμβο γιά τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, ἀφοῦ ἡ ἀποδοχή ἀπό μέρους τοῦ ὄλων τῶν ἀπαιτήσεων τῆς Κουρίας λειτούργησε ἀνασταλτικά στήν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας τῶν δυτικῶν κρατῶν ἐναντίον του.

Οἱ ἐκκλησιαστικές καί θεολογικές ὁμως συνέπειες τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα συντάρραξαν γιά μιά περίπου δεκαετία τό ἐσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἀναμφισβήτητες σέ εὐρύτερο πολιτικό πλαίσιο θετικές πρωτογενεῖς ἐπιδράσεις τῆς διπλωματικῆς του δεινότητος δέν ἦταν δυνατόν νά ἐξοβελίσουν οὔτε τή βεβαιότητα τῶν περισσοτέρων Ὁρθοδόξων ὅτι προδίδεται ἡ παράδοση τῶν Πατέρων οὔτε τά πρωτογενῆ τους κίνητρα, πού τοῦς ὠθοῦσαν σέ καθολική ἀντίσταση ἐναντι τῆς φιλενωτικῆς πολιτικῆς του.

Ἀναφορικά μέ τό ζήτημα τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν πού μέ πομπῶδες ὕφος διακηρύχθηκε στήν 4η συνεδρία τῆς Συνόδου στίς 6 Ἰουλίου 1274, οἱ ἀποφάσεις της δέν ἔγιναν ποτέ ἀποδεκτές ἀπό τοῦς Ὁρθοδόξους, πέραν μιᾶς μικρῆς ὁμάδας αὐτοκρατορικῶν ἀξιωματούχων καί ἱεραρχῶν πού εἶχαν ὡς ἐπικεφαλῆς τόν Ἰωάννη Βέκκο.

Αὐτό ὀφείλεται σέ μιά πλειάδα λόγων πού ἐπιγραμματικά μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά ἑξῆς:

α) Οἱ αἰτίες πού ὀδήγησαν τόν Μιχαήλ Η' καί τή βυζαντινὴ ἀντιπροσωπεία στήν ἀπόφαση συμμετοχῆς σέ μιά καθόλα δυτική σύνοδο ἦταν πολιτικοί¹. Κάτω

1. Πέρα ἀπό τίς ὀποιοσδήποτε ἱστοριοθεολογικές τοποθετήσεις τῶν ἐρευνητῶν γιά τίς προθέσεις καί τήν εἰλικρίνεια τῶν Ἑλλήνων κατά τήν προετοιμασία τῆς ἀποστολῆς τῆς πρεσβείας στή Λυών, σημαντικότερες καί ἄκρως διευκρινιστικές εἶναι οἱ μαρτυρίες τοῦ Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 18 ... *Τὸ γὰρ κατεπεῖρου ἔν ἐστι, τὸ φυγεῖν κίνδυνον ἀναγκαῖον, εἰ ταῦτα πράττοιμεν*, τοῦ Γρηγοῦρα, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, I, V, 1, καί ἰδιαιτέρως τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης τῶν ἀρχιερέων τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1273. *Γράμμα Συνοδικόν. Ἐγγραφος ἀσφάλεια. Ἐπειδὴ περ ἅπαντες ἡμεῖς, εἰς ταῦτον γνώμης γινόμενοι μετὰ τοῦ θεοστεφοῦς καί κραταιοῦ ἀγίου αὐθέντου καί βασιλέως, τὴν εἰρήνην τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν, τῆς τε ἡμετέρας καί τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης, ὡς ἐπωφελῆ τε καί σωτήριον τῶ ἡμετέρω χριστιανικῷ πληρώματι καταδεξάμεθα καί τὴν ἔνωσιν ἤδη σὺν Θεῷ ἐτελέσαμεν...* V. Laurent - J. Darouzzès, *Dossier Grec de l'union de Lyon 1273-1277*, Paris 1976, σ. 321. Ὡς πρὸς τά κείμενα

ἀπό τήν ἀπειλή τοῦ Καρόλου Ἀνδεγαυικοῦ, πού τόσο ἔντεχνα χειρίσθηκαν οἱ Πάπες τῆς ἐποχῆς², οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀναγκασμένοι νά ἀποδεχθοῦν ἔστω καί τύποις μιά σειρά προνομίων τῆς Ρώμης στό πλαίσιο μιᾶς πολυσυζητημένης ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπό τά ὁποῖα ἀπουσίαζε ὁποιοδήποτε ἔρισμα στήν κοινή παράδοση τῶν πρώτων χιλιῶν χρόνων³. Κατά συνέπεια μέ τήν ἄρση τῶν πολιτικῶν αἰτίων καί τῆς ἀπειλῆς τοῦ Καρόλου, πού ἐπέβαλαν τή συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων στή σύνοδο καί τήν ἀποδοχή τῶν ἀποφάσεών της, κατέρρευε καί ἡ ὁποιαδήποτε ἀποτελεσματικότητά της.

β) Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπέστειλε στή σύνοδο μιά περίτεχνη δήλωση, ἀποτέλεσμα συμφωνίας αὐτοκράτορα, συνοδικῶν καί κληρικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας, στήν ὁποία ἀποδεχόταν τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη καθώς καί ὅλα τά προνόμια τοῦ Πάπα πού ἦταν σύμφωνα μέ τήν Πατερική Παράδοση καί εἶχαν ἐπικυρωθεῖ ἀπό τίς Οἰκουμενικές συνόδους. Συγκεκριμενοποιώντας μάλιστα αὐτά τά προνόμια στό ἔκκλητο, τό μνημόσυνο καί τό πρωτεῖο τά ἀποδυνάμωνε ἐντελῶς, ἀφοῦ ἡ εἰσαγωγική προϋποθετική ἀρχή, ἡ συμφωνία τους δηλαδή μέ τήν πατερική παράδοση καί ἡ ἐπικύρωσή τους ἀπό τίς Οἰκουμενικές συνόδους, λειτουργοῦσε ἀναιρετικά⁴. Ἐπιπρόσθετα κάθε παρέκκλιση ἀπό αὐτές τίς τοπο-

τοῦ Παχυμέρη χρησιμοποιοῦμε τήν ἔκδοση τοῦ A. Failler, *Georges Pachymère, Relations Historiques*, CFHB 24, τεύχ. 1-2, Paris 1984.

2. Οἱ παπικές μεθοδεύσεις καί ὁ χειρισμός τῆς Ἀνδεγαυικῆς ἀπειλῆς ἀναλύονται διεξοδικά στό ἔργο τοῦ Κ. Γιαννακόπουλου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος καί ἡ Δύση*, Ἀθήνα 1969, σ. 155-158 σχετικά μέ τόν Κλήμη Δ΄ καί σ. 183-186 γιά τόν Γρηγόριο Ι΄.

3. Τά ἐπιχειρήματα τῶν Ὁρθοδόξων πού ἐπιβεβαιώνουν αὐτήν τήν τοποθέτηση ἀναλύονται στὸν Τόμο τῆς συνόδου πρὸς τόν αὐτοκράτορα τό 1273. Laurent-Darroutzès, *Dossier Grec*, σ. 198-221 γιά τό πρωτεῖο καί σ. 222-242 γιά τό ἔκκλητο. Βλ. ἐπίσης Χρ. Ἀραμπατζή, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καί ἡ σύνοδος τῆς Λυῶν (1274)*, σ. 169έ.

4. Οἱ ἐπιστολές καθώς ἐπίσης καί ἡ διαμορφωθείσα κατάσταση στήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως λίγο πρὶν τήν ἀναχώρηση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀντιπροσωπείας γιά τή Λυῶν παρουσιάζονται στή μελέτη μας, Χρ. Ἀραμπατζή, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καί ἡ σύνοδος τῆς Λυῶν (1274)*, σ. 221έ.

Ἐπιπλέον θά πρέπει νά κάνουμε κάποιες ἐπισημάνσεις δηλωτικῆς τῆς σημασίας καί τῆς βαρύτητας τῶν κειμένων, καθώς μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τίς συγγέουν μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξάγουν λανθασμένα συμπεράσματα. Ἡ ἐπιστολή πού ἐστάλη στὸν Μιχαήλ Η΄ στίς 24 Δεκεμβρίου 1273 (*Dossier Grec*, σ. 320-323) ἀπό τοὺς συνοδικούς στά πλαίσια τῆς διαπραγμάτευσης γιά τήν ἀποδοχή τῆς κοινωνίας μέ τή Ρώμη, δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τό κείμενο πού ἐστάλη στὸν Πάπα τό Φεβρουάριο 1274 καί ὑπεγράφη ἀπό τοὺς ἐπίσκοπους καί τοὺς κληρικούς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (Ἁγίας Σοφίας). Ἀμφότερα τά κείμενα ἔχουν σάν θέμα τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλά ἐξυπηρετοῦσαν ἐντελῶς διαφορετικὸ σκοπὸ καί εἶχαν χαρακτηριστικὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν δομὴ τους καί τό περιεχόμενό τους. Στό πρώτο κείμενο γίνεται ἀναφορὰ στά τρία σημεῖα βάσει τῶν ὁποίων ἐπιτελεῖται ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν —τό πρωτεῖο, τό ἔκκλητο καί τό μνημόσυνο— καί ἔχει ὡς προϋπόθεση τό χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ ἰδίου μήνα. Ἀντίθετα στό δεύτερο κείμενο, πού ἐστάλη σέ λατινικὴ μετάφραση στὸν πάπα, ὄχι μόνο δέν ἀναφέρονται τά τρία σημεῖα, ἀλλὰ οἱ συντάκτες του καταφεύγουν σέ γενικότητες καί κολακευτικὰ λόγια γιά τόν αὐτοκράτορα καί ἀποδέχονται ὅλα τά προνόμια πού ἀπέδιδαν οἱ Πατέρες καί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στή Ρώμη πρὶν τό 1054. Ἐπίσης δηλώνεται μέ ἔμμεσο τρόπο ἡ ἀβεβαιότητα γιά τήν ἔκβαση τοῦ ἐγχειρήματος. Τὴν ἐπιστολή αὐτὴ γνωρίζουμε σήμερα μόνο ἀπὸ τὴ λατινικὴ τῆς μετάφρασης, τὴν πιστότητα τῆς

θετήσεις καθιστοῦσε τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη μή ἐφικτή. Ἡ παρέκκλιση βέβαια ἦταν ἐμφανέστατη ἐπειδή κατά τή διάρκεια τῆς συνόδου τονίσθηκε ἡ πλήρης κατά τά δυτικά ἐκκλησιολογικά πρότυπα ὑποταγή τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στή Ρώμη καί ἡ δογματική της συμφωνία σέ ὅλα ὅσα πρεσβεύει αὐτή⁵.

γ) Ἐλειπαν ὅλα ἐκεῖνα τά γνωρίσματα πού θά τῆς προσέδιδαν τό χαρακτηριστικά τῆς οἰκουμενικότητας⁶. Ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, ἀλλά καί ὅλη ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ὄχι μόνο ἦταν σύμφωνοι μέ τή σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς Συνόδου πού θά ἐπιλαμβάνόταν τῶν διαφορῶν τῶν δύο πλευρῶν, ἀλλά καί τήν ἐπιζητοῦσαν ἐπιμόνως, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τίς ἐκκλησιολογικές ἀρχές της εἶναι τό μόνο ὄργανο αὐθεντικῆς ἐκφρασῆς της⁷. Φυσικά ἡ σύγκλησή της καί οἱ συμμετοχές τῶν Ἐκκλησιῶν σ' αὐτήν ἔπρεπε νά ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τῶν ὑπολοίπων Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἀντιθέτως ὁ Πάπας ἀρνεῖτο μιά τέτοια ἐκδοχή καθώς γιά αὐτόν προεῖχε ἡ ἀνάδειξη τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης σέ παγκόσμια θρη-

ἰστορίας υπογράφει ὁ Μ. Χαροφύλακος Ἰωάννης Βέκκος. Τό πρωτότυπο κείμενο κρατήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη ἀπ' ὅπου πιθανόν ἐχάθη. Ἡ ἐκδοση τοῦ λατινικοῦ κειμένου πού χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς εἶναι αὐτή τοῦ B. Roberg, *Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274)*, Βόνη 1964, σ. 235-239.

5. Ὁ Μιχαήλ Η' γιά νά ἀποσπάσει τή σύμφωνη γνώμη τῶν συνοδικῶν καί τῶν κληρικῶν ἐξέδωσε χρυσόβουλλο μέ τό ὅποιο διαβεβαίωνε, *Ἡ μὲν εἰρήνη τοιαύτη τις ἐπὶ τούτοις ἐγένετο, Θεῶ μὲν, ὡς ἡ βασιλεία μου πεπληροφόρηται, φίλη καί ἀνθρώποις δὲ τοῖς μὴ πάντῃ ἀγνώμοσι σφόδρα ἐπαινετή. Ὅμως δ' οὖν δι' ἀσφαλείας περιουσίαν ἐκτίθησιν ἤδη καί τὸν παρόντα χρυσοβούλλιον λόγον αὐτῆς καί παρεγγυᾶται διὰ τούτου καί βασιλικῶς παρακελεύεται ἅπασι, μετὰ τὸ ἀποδοῦναι τὴν εἰρημένην τιμὴν καί τὰ προμνημονευθέντα ταῦτα πρεσβεῖα, πνευματικῶς καί ἐγκανόνως, τῶ ἀγιωτάτῳ καί μακαριωτάτῳ πάπῃ καί τῇ ἀποστολικῇ ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ, ἀμεταθέτως ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἔχειν τοῖς ἡμετέροις δόγμασι καί ἔθεσι, τὰ μὲν ὡς Θεοῦ φωνάς, τὰ δὲ ὡς πατρῶων κληρον διὰ βίου τηροῦντας ἀπαραιοῖητα...*, Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, σ. 314-319.

6. Γιά τὴν Οἰκουμενικότητα τῆς Συνόδου τῆς Λυῶν καί τὴν ἀπαριθμῆσή της στίς «γενικῆς», κατά τὴν λατινικὴ παράδοση, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Y. Congar, 1274-1974. Structures ecclésiastiques et conciles dans les relations entre Orient et Occident, *R.S.Ph.Th.* 58 (1974) 355-390, στήν ὁποία περιγράφεται ἀναλυτικὰ ἡ λατινικὴ θεώρηση τῆς οἰκουμενικότητας. Κατὰ τὴν ἔρευνά του ὁ Congar ἀποδέχεται ὅτι ἀκόμη καί μέσα στή λατινικὴ παράδοση ἡ σύνοδος τῆς Λυῶν ποτὲ δέν ἀπαριθμεῖται ὡς οἰκουμενικὴ μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἀντιθέτως μαρτυρεῖται ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς συμβούλους τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' στή σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας, ὁ Fantino Valaresso θεωρεῖ τὴν σύνοδο τοῦ 1438 ὡς 9ῆ Οἰκουμενικὴ (ἀριθμῶντας ὡς ὄγδοη αὐτὴ τοῦ 869-870) καί σημειώνει ὅτι μετὰ τό σχίσμα τοῦ 1054 δέν συγλήθηκε Οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀφοῦ γιά νά δοθεῖ αὐτός ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπαιτεῖται καί ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (σ. 381). Παρόμοιο προβληματισμὸ γιά τό ποιῆς σύνοδοι θεωροῦνται Οἰκουμενικῆς, μέ παράλληλη παράθεση ἔργων ἀπὸ τὴν λατινικὴ γραμματεία ἐκφέρει καί ὁ L. Bouyer, *L'église de Dieu, Corps du Christ et Temple de l'Esprit*, Paris 1970, σ. 678-679.

7. ... Ἐὰν μὲντοι ἐκ πάντων τῶν ἀγιωτάτων πατριαρχῶν καί τῶν ἐν διαφόροις ἔθνεσιν ἀγίων ἐκκλησιῶν συνέλθωσιν οἱ προσήκοντες τοποτηρηταί, προμνηστῆ καί κελεύσει τοῦ κρατίστου καί ἀγίου μου αυτοκράτορος, καί θελήσωσι κοινῶς πάντες οἰκονομίαν ποιῆσαι τινα διὰ τὸ τῆς εἰρήνης καλόν, ὅπερ ἂν ἅπασι δόξη καί κατά κοινὴν συμφωνίαν τε καί ἀρέσκειαν, τοῦτο καί ὁ Θεὸς ἀποδέξεται πάντως καί ἡμεῖς στέρφωμεν μετὰ πάσης χαρᾶς καί μόνιμον ἔσται καί ἀσκανδάλιστον. Μέρους ἀπὸ τὸν «Ὀρκο» τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ τό 1273. Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, σ. 303-305. V. Laurent, *Le serment antilatinal du patriarche Joseph Ier (juin 1273)*, *EO* 26 (1927) 407.

σκευτική ἀρχή. Σ' αὐτή του τήν προσπάθεια εἶχε ἀρωγούς μιά πλειάδα ἐπιφανῶν κληρικῶν, ὅπως ὁ Humbert de Romans καί ὁ Bonaventura οἱ ὅποιοι θεωροῦσαν τήν ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου ὡς ἐπαρκές σημεῖο γιά τήν ἐπίτευξη τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. «Ὅπως ἐνδεικτικά ἀναφέρει ὁ Marcel Pacaut, «Le marchandage, même si l'expression est trop dure, est claire: l'Occident accepte sans poser de questions que Constantinople retourne aux Grecs. Ceux-ci acceptent sans poser de question de revenir dans le sein de l'Église catholique romaine»⁸.

δ) Τέλος ἡ ἀντιμετώπιση τῶν Ἑλλήνων ὡς αἰρετικῶν⁹ ἀπό τοὺς Λατίνους προσέδιδε στή σύνοδο χαρακτήρα διορθωτικό, τόν ὅποιο ποτέ δέν ἦταν δυνατὸν νά ἀποδεχθοῦν οἱ Ὀρθόδοξοι, πόσο μᾶλλον πού δέν συμφωνοῦσε μέ τίς ἐπιστολές βάσει τῶν ὁποίων γινόταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τήν Ὀρθόδοξη πλευρά ἡ κοινωνία μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Σ' αὐτό τό σημεῖο βρισκόταν καί ἡ μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ Ὀρθοδόξων καί Ρωμαιοκαθολικῶν. Σημειωτέον ὅτι καθ' ὁδόν πρὸς τή σύνοδο τῆς Λυών πέθανε ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης, τό ἔργο ὅμως τοῦ ὁποίου *Contra Errores Graecorum*, γραμμένο μιά περίπου δεκαετία πρὶν, ἀπετέλεσε βασικὴ πηγὴ γιά τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς αἰρετικῶν.

Μέσα σ' αὐτά τὰ πλαίσια ἡ κηρυχθεῖσα ἀπὸ τοὺς λατίνους ἔνωση ἔγινε πρόξενος δξύτητος καί ταραχῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας καί ἰδιαίτερα στήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ διωγμοί, οἱ φόνοι, οἱ ἐξορίες καί οἱ δημεύσεις περιουσιῶν ὄλων ὄσων δέν ἐνστερνίζονταν τίς αὐτοκρατορικές ἀπόψεις ἦταν τὰ σημαντικώτερα χαρακτηριστικά τῆς τραγικῆς κατάστασης πού ἐπικράτησε στὸ χῶρο τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί Ἐκκλησίας τὰ ἐπόμενα χρόνια¹⁰. Στίς 9 Ἰανουαρίου 1275 ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ μὴ ἀποδεχόμενος τὰ διαδραματισθέντα μέ ἀπόφαση τῆς συνόδου καθαιρεῖται καί ἀποσύρεται στή Μονὴ Ἁγίου Μιχαήλ στὸν Ἀνάπλου¹¹. Κατόπιν σέ Θεία Λειτουργία πού τελέσθηκε στίς 16 Ἰανουαρίου στὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν χοροστατοῦντος τοῦ Χαλκηδόνο Νικολάου, ἔγινε ἡ ἐπίσημη τελετὴ ἀποδοχῆς τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, παρόντων τοῦ

8. M. Pacaut, *Le concile de Lyon: l'événement et sa portée, 1274 - Année charnière*, Paris 1977, σ. 296.

9. Bl. H. Wolter - H. Holstein, Lyon I - Lyon II, *Extraits du rapport d'Humbert de Romans sur la situation de l'Église (1272-1273)*, Paris 1966, σ. 269: «Une septième cause peut être ajoutée: les Grecs d'abord schismatiques, ont été peu à peu, au cours des siècles entraînés en diverses erreurs et hérésies, et ils s'obstinent à les tenir. Aussi bien, au temps présent, il faut les regarder non seulement comme schismatiques, mais comme manifestement hérétiques: ils sont nourris et pénétrés de ces erreurs et hérésies par leurs moines».

10. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 23-24. Νικηφόρου Χούμνου, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μακάριον καὶ Ἀγιώτατον Μητροπολίτην Φιλαδελφείας Θεόκλητον*, ἔκδ. J. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. 5, σ. 198έ. H. Evert-Kappesowa, *La société byzantine et l'union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 10 (1949) 36-41. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205-207.

11. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 22.

Μιχαήλ Η', τοῦ υἱοῦ του Ἀνδρονίκου καί τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων¹².

Τό ἐπόμενο βῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ ἐκλογή νέου πατριάρχη, ὁ ὁποῖος θά ἦταν πρόθυμος νά τήν ἀκολουθήσει. Ἡ ἄνοδος στόν πατριαρχικό θρόνο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου (2 Ἰουνίου 1275) ἦταν ἡ φυσική συνέπεια ὅσων προηγήθηκαν. Ὁ νέος πατριάρχης εἶχε ὅλα τά πνευματικά χαρίσματα καί τή θέληση, ὥστε νά ὑπηρετήσῃ αὐτό πού ὁ Μιχαήλ Η' ἐπιζητοῦσε: τή στήριξη μιᾶς φιλολατινικῆς στάσης γιά ὅσο διάστημα τή χρειαζόταν ἡ αὐτοκρατορία¹³.

Τό μεγαλύτερο ὅμως μέρος τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί σχεδόν ὅλη ἡ Ἐκκλησία εἶχαν ἀντίθετη γνώμη μέ τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές καί ἐκδήλωναν τή δυσἀρέσειά τους μέ ποικίλους τρόπους. Τό κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν πού γιά μιά δεκαετία ταλαιπωροῦσε τήν Ἐκκλησία μέ τίς ἐκκλησιαστικές του συνέπειες¹⁴ καί ὑπονόμεινε τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία μέ τίς πολιτικές του διαστάσεις¹⁵, ἀπέκτησε ἀναπάντεχα ἕνα νέο ἄρωγό. Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ πρώην πατριάρχη Ἰωσήφ Α', πού εἶχε γίνει τό κέντρο τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἀγώνα¹⁶, παρά τίς διαφορές πού τοὺς χωρίζαν μέ τοὺς Ἀρσενιάτες, συμμάχησαν μαζί τους ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς καί τῆς νέας ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς¹⁷. Ἀκόμη καί μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Μιχαήλ Η' συμμετεῖχαν σ' αὐτήν τήν προσπάθεια, προσδιορίζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο τήν καθολική ἀπόρριψη ἀπ' ὄλο τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς διάθρωσης τοῦ Βυζαντίου τῆς πολιτικῆς πού ἀκολουθοῦσε¹⁸.

12. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα καί ἡ ἑλληνική ἀποστολή ἐφθασαν στήν Κωνσταντινούπολη τό φθινόπωρο τοῦ 1274. Ἡ τελετή στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν περιελάμβανε, ἐκτός τῶν ἄλλων, τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου καί τοῦ Εὐαγγελίου στά ἑλληνικά καί λατινικά, ἐνῶ ὁ πάπας Γρηγόριος μνημονεύθηκε ὡς «ἄκρος ἀρχιερεὺς τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καί οἰκουμηνικός πάπας». Γιά τήν τελετή βλ. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205. Roberg, ὅ.π., σ. 161-162. J. Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, N. Jersey 1979, σ. 163.

13. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 24. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μέ σαφήνεια τόν σημαντικό καί παρεμβατικό ρόλο πού ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας διαδραμάτισε στήν ἐκλογή τοῦ νέου πατριάρχη στίς 26 Μαΐου 1275.

14. Ἰω. Συκουτρῆ, Περὶ τό σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 267-330, 3 (1930) 15-44 καί 5 (1932) 107-126. V. Laurent, La question des Arsénites, *Ἑλληνικά* 3 (1930) 463-470.

15. D. Nicol, The Byzantine reaction to the second Council of Lyons 1274, *Studies in Church History* 7 (1971) 117-118.

16. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μέ σαφήνεια τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε ὁ Ἰωσήφ Α' στοὺς ἀντιδρῶντες στίς ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα. Αὐτός ἦταν καί ὁ κύριος λόγος πού ὁ Μιχαήλ Η' δυσἀρεστημένος ἀπὸ τό γεγονός αὐτό τόν ἐξόρισε στό φρούριο τῆς Χηλῆς στή Μαύρη Θάλασσα. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 29.

17. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 23. Nicol, ὅ.π., σ. 124. Ἰω. Συκουτρῆ, Περὶ τό σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 316-317.

18. Σχετικά μέ τήν ἀνθενωτική δράση τῆς μοναχῆς Εὐλογίας, ἀδερφῆς τοῦ Μιχαήλ Η', μᾶς πληροφοροῦν ἄμεσα ὁ Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 14, καί ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Η' σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Πάπα. Ἰδιαιτέρως γιά τό θέμα τῆς ὑπονομειτικῆς στάσης μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας βλ. R.-J., Loenertz, Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III, *OCP* 31 (1965) 374-408. K. Setton, *The Papacy and the Levant, (1204-1571)*, Philadelphia 1976, τ. 1, σ. 120.

Ἡ συμμετοχή στή σύνοδο τῆς Λυών καί ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν πού αὐτή διακήρυξε καί πάνω στήν ὁποία στήριξε τήν ἐξωτερική του πολιτική ὁ Μιχαήλ Η' ἄρχισαν νά ἀποτελοῦν πηγή περισσοτέρων καί πολυπλοκοτέρων προβλημάτων ἀπό ὅσα ὁ ἴδιος μποροῦσε νά ὑποπτευθεῖ. Στίς ἐσωτερικές ἀντιδράσεις πού συνεχῶς κλιμακώονταν προστίθεται μετά τό 1275, ὅπως θά δοῦμε λεπτομερῶς παρακάτω, καί ἡ ὑπονομευτική στάση τῶν ἐλληνικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Τραπεζούντας¹⁹. Βρίσκοντας ἐρείσματα στήν φιλολατινική πολιτική τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, πρόβαλλαν τούς ἑαυτούς τους ὡς προστάτες τῆς Ὁρθοδοξίας, παρεῖχαν ἄσυλο στούς ἀντιφρονούντες ἀθηνωτικούς καί Ἀρσενιάτες καί γενικώτερα μέ κάθε εὐκαιρία πυροδοτοῦσαν τήν ἤδη τεταμένη ἀτμόσφαιρα στό ἐσωτερικό τῆς αὐτοκρατορίας. Ταυτόχρονα δύο νέα μέτωπα σέ Βορρᾶ καί Νότο ἀνοίγονταν γιά τό Βυζάντιο. Ἡ τσαρίνα τῆς Βουλγαρίας Μαρία, ἀδερφή τοῦ Μιχαήλ Η', μετά ἀπό προτροπή τῆς μητέρας της Εὐλογίας²⁰, ἐπιχείρησε νά συνάψει συνθήκη μέ τούς Μαμελούκους τῆς Αἰγύπτου μέ μοναδικό ἀντικειμενικό σκοπό τήν ἐξόντωση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα²¹. Συνδύασε μάλιστα αὐτή τήν ἐνέργεια μέ τήν ἀποστολή πρεσβείας στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Γρηγόριο μέ σκοπό νά τόν ἐνημερώσει γιά τίς φιλολατινικές θέσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καί τήν ἀποστολή ἀντιπροσωπείας του στή Λυών²².

Ἐντούτοις ὁ Μιχαήλ Η' ἔδειχνε ἄρκετά σίγουρος γιά τόν ἔλεγχο τῆς κατάστασης στό ἐσωτερικό τοῦ κράτους του. Ἀντιμετώπιζε μέ βία τούς ἀντιδρώντες στήν πολιτική του, ἐνῶ μετά τήν τελετή στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν στίς 16-1-

19. Nicol, *The Byzantine reaction*, σ. 130.

20. Ἡ Εὐλογία εἶχε φυλακισθεῖ γιά μικρό χρονικό διάστημα ἀπό τόν Μιχαήλ Η' γιά τή στάση πού τήρησε στό θέμα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν στόν πύργο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Δραπετεύοντας ἀπό ἐκεῖ κατέφυγε στήν κόρη της, τσαρίνα τῆς Βουλγαρίας Μαρία. Βλ. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205.

21. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 205-206. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 163-164. A. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 235-236. Ἀναφορικά μέ τίς σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καί τῶν Μαμελούκων τῆς Αἰγύπτου καθῶς καί γιά τίς προσπάθειες τῆς τσαρίνας Μαρίας νά διασπάσει τήν συμμαχία τους βλ. M. Canard, *Un traité entre Byzance et l'Égypte au 13e siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII avec les Sultans mamelûks Baibars et Qualak*, *Melanges Gaudesfroy-Demombynes*, Le Caire 1937, 197-224.

22. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 1. Ἡ πρεσβεία πρὸς τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων δὲ στέφθηκε τελικά μέ ἐπιτυχία, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης. Οἱ τρεῖς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, Εὐθύμιος Ἀντιοχείας, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας καί Γρηγόριος Ἱεροσολύμων φαίνεται πῶς κράτησαν μιά στάση οὐδέτερη ἀπέναντι στά γεγονότα. Αὐτό πιθανότατα ὀφείλεται σέ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος ἔχει νά κάνει μέ τήν πολιτική ἀνάγκη πού εἶχαν τό βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, ὄντες ὑπόδουλοι στούς Τούρκους καί Λατίνοους. Ὁ δεύτερος ἦταν ἡ πεποίθησή του, πρᾶγμα πού μᾶλλον ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Η' ἐνέπνευσε, ὅτι τὰ διαδραματιζόμενα στήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν νά κάνουν περισσότερο μέ τήν πολιτική καί λιγότερο μέ τή θεολογία καί τήν ἐκκλησιολογία τῆς Ὁρθοδοξίας.

1275²³ ἀπέφευγε νὰ προκαλεῖ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα μὴ προβάλλοντας νέες ἀπαιτήσεις στὴν Ἐκκλησία.

1. Οἱ πολιτικές πρωτοβουλίες τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ ἡ ἀνταπόκριση τῆς Κουρίας

Μετά τίς ὑποχωρήσεις καὶ τοὺς πολιτικούς ἐλιγμούς του, πού προηγήθηκαν τῆς συνόδου τῆς Λυών, θεώρησε πὼς εἶχε φτάσει ἡ στιγμή νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τίς πολιτικές προεκτάσεις τῆς ἐνδοτικότητάς του στὶς παπικές προσταγές. Ἐχοντας ὑποσχεθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνόδου τὴ συμμετοχή του στὴ σχεδιαζόμενη σταυροφορία²⁴ προσπάθησε μὲ νέες εὐφύεστατες διπλωματικές ἐνέργειες νὰ τὴν καταστήσει ὑπηρετικὴ τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πρεσβείες πού ἔστειλε στὸν πάπα Γρηγόριο Ι΄ στά μέσα τοῦ 1275 (Μάρτιος - Αὐγούστος) ἦταν κομιστές προτάσεων προσδιοριστικῶν τῆς ὁδοῦ πού κατὰ τὴ γνώμη του ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν οἱ σταυροφόροι²⁵. Τὸ σχέδιο

23. Ἡ πιθανότητα νὰ ἐκδόθηκε χρυσόβουλλο ἢ πρόσταγμα τοῦ αὐτοκράτορα μετὰ τὴν τελετὴ αὐτὴ δὲ νομίζουμε ὅτι εἶναι ἰσχυρή. Μᾶλλον τὸ πρόσταγμα πού ἀναφέρεται στὴν ἐπιστολὴ τῶν Ἀγιορειτῶν πατέρων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εἶναι τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273 ἢ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1274 πρὸς τοὺς κληρικούς. Πρβλ. Laurent-Darroutzès, *Dossier Grec*, σ. 378 καὶ Ἀραμπατζῆ, *Λυών*, σ.160.

24. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903, σ. 532, M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Vatican 1947, σ. 271.

25. Οἱ γνώσεις μας γιὰ αὐτές τίς πρεσβείες προέρχονται τόσο ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 26, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου Γεωργίου Μετοχίτη. Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐπικρατεῖ ἀρκετὴ σύγχυση γιὰ τὸν ἀριθμὸ τους, τὰ πρόσωπα πού συμμετείχαν καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ χρονολόγησή τους. Ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ἦταν τελικὰ δύο. Ἡ μία ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τῆς ἔκθεσης Γεώργιο Μετοχίτη καὶ τὸ Μέγα Διοικητὴ Θεόδωρο, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς μεταφραστής (ἡ ἔλλειψη ἑλληνομαθῶν-λατίνων μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς συνόδου τῆς Λυών). Ἡ δευτέρη πρεσβεία μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὰ διαβατήρια πού ὁ Κάρλος ἐξέδωσε κατὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 19 Μαΐου 1276 καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ Μητροπολίτη Σερρών, τὸ Θεόδωρο Μονομάχο, τὸν Ἰωάννη Πάγανο καὶ κάποιον ὀνόματι Καλάδα. Οἱ V. Laurent, Loerentz, Gill, Setton καὶ Γιαννακόπουλος φαίνεται νὰ ἀγνοοῦν τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ σκοπὸ τῆς δευτέρας πρεσβείας. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πρώτου γράμματος τοῦ ὀνόματος «Λ» μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Λέοντα (Dölger, *Regesten*, no 2022). Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ δύο κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς στὰ ὁποῖα μαρτυρεῖται ὁ Λέων Σερρών καὶ πού μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἀκραία χρονολογικά ὄρια. Ἦτοι τὸν Β΄ κτιτορικὸ κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών τοῦ 1269 (Χριστοφόρου Δημητριάδη, *Προσκυνητῆριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει τῶν Σερρών Σταυροπηγιακῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, Λειψία 1904, σ. 31) καὶ τὴ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1280 μὲ τὴν ὁποῖα καταδικάζεται ἡ ἄλλοίωση χωρίου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (PG 141, 281-290). Σκοπὸς τῆς πιθανότατα ἦταν ἡ ἀναγγελία τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου Πατριάρχου Ἰωάννη Βέκκου καὶ ἡ προώθηση τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἔχει βάση καὶ στὸν Παχυμέρη, πού ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἀποστολὴ πρεσβείας στὴ Ρώμη λίγο μετὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Βέκκου, ἡ ὁποῖα δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν πρώτη πρεσβεία πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν Μετοχίτη. Ὁ V. Laurent πιστεύει πὼς ὁ Μετοχίτης ἦταν κομιστής καὶ ἐπιστολῆς τοῦ Βέκκου πού γνωστοποιῶσε στὸν Πάπα τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴν ἐνθρόνισή του. Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού μᾶς παραδίδουν κυρίως οἱ λατινικὲς πηγές σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Μετοχίτη, συνηγοροῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μετοχίτης ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν

ἔξυπνα ὀργανωμένο καί πειστικά διατυπωμένο πρότεινε τή διέλευσή τους ἀπό τή Μικρά Ἀσία καί τήν πορεία τους πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους διὰ τῆς ἡπειρωτικῆς ὁδοῦ. Ὁ Μιχαήλ Η΄ σκόπευε νὰ χρησιμοποιήσῃ τοὺς σταυροφόρους, ὅπως ὁ προκάτοχός του Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, γιὰ νὰ ἀνακτήσῃ τὰ πολῦτιμα ἐδάφη τῆς Μ. Ἀσίας καί νὰ ἀποσοβῆσῃ τὸν κίνδυνο πού ἐκπροσωποῦσαν γιὰ τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὰ τουρκικὰ φύλα. Ἡ πρότασή του βρῆκε θετικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο Ι΄, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε στὰ σχέδια τοῦ Μιχαήλ Η΄ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ὁράματος γιὰ μιὰ χριστιανοσύνη ἐνωμένη ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ. Ἡ ἐλαστικὴ στάση του ἐναντι τῶν Ἑλλήνων ἄρχισε νὰ ἀποφέρει τὰ πρῶτα τῆς ἀποτελέσματα²⁶. Ἡ τελικὴ συμφωνία γιὰ τὴν πραγματοποίησή της ἀποφασίστηκε νὰ γίνῃ σὲ κατ' ἴδιαν συνάντηση Μιχαήλ Η΄ καί Γρηγορίου Ι΄. Δυστυχῶς ὁ θάνατος τοῦ πάπα στίς 10 Ἰανουαρίου 1276 ματαίωσε τόσο τίς φιλοδοξίες του ὅσο καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ πιθανότητα ὀργάνωσης σταυροφορίας μὲ τὴ συμμετοχὴ βυζαντινῶν καί δυτικῶν δυνάμεων φαίνεται νὰ χάθηκε γιὰ πάντα μὲ τὸ θάνατο τοῦ Γρηγορίου Ι΄. Οἱ διάδοχοί του χωρὶς νὰ εἶναι ἀντίθετοι σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα θὰ ἐπιδιώξουν πρωτίστως τὴν ὑποταγὴ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ φιλοβυζαντινὴ πολιτικὴ ἢ καλύτερα ἢ πολιτικὴ τῆς ἀλληλοκατανόησης καί τῆς ἀλληλοπροσέγγισης πού ἀκολογήθη ἀπὸ τὸ 1273 ὡς τὸ 1276 θὰ δώσει τὴ θέση της στὴν ἐπιθετικὴ καί ἐπικυριαρχικὴ στάση πού ἐγκαινίασε ὁ Κλήμης Δ΄²⁷.

Κωνσταντινούπολη τὸ Φεβρουάριο - Μάρτιο 1275 καί σίγουρα πρὶν τὴν ἐκλογὴ καί ἐνθρόνιση τοῦ Βέκκου. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποσαφηνίζει τὸ σκοπὸ τῆς δευτέρας πρεσβείας πού ἀναφέραμε παραπάνω καί διορθώνει τίς θέσεις τοῦ Laurent. Πρὸβλ. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, Fasc. IV, Paris 1971, σ. 212-213· τοῦ ἰδίου, Gregoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-Turque, *ÉO* 37 (1938) 263· τοῦ ἰδίου, Le rapport de Georges le Metochite apocrisaire de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Grégoire X, *R.H.S.E.E.* 23 (1946), 233-247· R.-J. Loerentz, Notes sur l'histoire et de chronologie byzantines II, *RÉB* 20 (1962) 171-180· M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Vatican 1947, σ. 268-271 καί 435-443· M.-H. Laurent, *Georges le Métochite, ambassadeur de Michel VIII Paléologue auprès du B. Innocent V*, *Studi e Testi* 123, σ. 136-153. Roberg, ὁ.π., σ. 166-168· Gill, ὁ.π., σ. 162. Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος μᾶλλον ἀπὸ ἀπροσεξία τοποθετεῖ τὴ συνάντηση Μετοχίτη - Γρηγορίου Ι΄ στὴν πόλη Μπωκαίρ τῆς Γαλλίας τὸ θέρος τοῦ 1276, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος Ι΄ εἶχε πεθάνει τὸν Ἰανουάριο τοῦ ἴδιου ἔτους, βλ. C. Giannakopoulos, Byzantium and the Crusades 1261-1354, σὺ Κ. Setton, *A History of the Crusades*, chap. II, σ. 39-40. Τέλος ὁ Dölger σημειώνει τίς πρεσβείες μὲ τὰ νούμερα 2015 καί 2022. Ὁ Loerentz ὑποστηρίζει πὼς ἦταν μόνο μιὰ πρεσβεία, γι' αὐτὸ ταυτίζει τίς δύο ἐγγραφές σὲ μιὰ (παραβλέποντας τὰ στοιχεῖα πού παρέχουν τὰ λατινικὰ ἐγγραφα πού ἀξιολογεῖ ὁ M.-H. Laurent), ἐνῶ ὁ J. Gill, ὁ M.-H. Laurent, καί ὁ V. Laurent δέχονται δύο πρεσβείες πού χρονολογικὰ ταυτίζονται μὲ τὰ δεδομένα τοῦ Dölger. Ἡ μία λίγο μετὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνώσεως, τὸν Ἰανουάριο 1275, καί σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου Bernard Ayclier, ἢ δὲ ἄλλῃ μετὰ τὴν ἐκλογὴ καί ἐνθρόνιση τοῦ Βέκκου τὸ φθινόπωρο τοῦ 1275.

26. V. Laurent, Gregoire X (1271-1276) et le projet d'une ligue anti-Turque, *ÉO* 37 (1938) 267-269. M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent et son temps*, Appendice IV, σ. 435-440.

27. Ἀξιολόγηση τῆς πολιτικῆς τοῦ Κλήμη Δ΄ ἐναντι τῶν Ἑλλήνων βλ. Χρ. Ἀραμπατζή, ὁ.π., σ. 92ε.

Ὁ νέος πάπας Ἰννοκέντιος Ε' στὴν ὀλιγόμηνη παραμονή του στό θρόνο τῆς Ρώμης ἀνέτρεψε ὅσα ὁ προκάτοχός του εἶχε καταφέρει μέ τή βυζαντινὴ πλευρά. Καχύποπτος καὶ ἐπιφυλακτικός ἀπέναντι σέ ὅ,τι προερχόταν ἀπό τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπαιτοῦσε πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν ἐναρμόνιση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τὰ καινοφανῆ δόγματα καὶ τοὺς λειτουργικούς τύπους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἡ στάση του αὐτῆ ἦταν ἐν μέρει δικαιολογημένη καθὼς οἱ ἀποφάσεις τῆς Λυῶν στὴν ὁποία ὁ ἴδιος συμμετεῖχε ἦταν κενό γράμμα γιὰ τὴν παπικὴ ἐξουσία. Παρ' ὅλο τὸν ἐμφαντικὸ τρόπο μέ τὸν ὁποῖο διακηρύχθηκε ἡ ἔνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, δὲν ἐπῆλθε καμμία οὐσιαστικὴ ἢ ἔστω τυπικὴ ἀλλαγὴ στίς σχέσεις τους. Ἡ μνημόνευση τοῦ πάπα στὰ δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως δὲ σήμαινε τίποτα παραπάνω παρά τὴν ἐπίτευξη κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως, μέ ἀπουσία προεκτάσεων στό χῶρο τοῦ δόγματος καὶ τοῦ δικαιοδοσιακοῦ καθεστώτος²⁸. Μάλιστα ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποδεχόταν τὴν κοινωνία μέ τὴ Ρώμη καταφεύγοντας στὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν παράδοσή της «ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία». Τὴν ἐπέκτεινε βέβαια ἀντιπαραδοσιακά καὶ σέ θέματα πίστεως, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἀγνοηθοῦν οἱ καινοτομίες τῆς μητέρας Ἐκκλησίας στοὺς τομεῖς τοῦ δόγματος καὶ τῆς λατρείας. Ὁ Ἰννοκέντιος Ε' ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος Γ' ἀντιλαμβάνονταν τίς ἀντιφάσεις αὐτές, ἀλλὰ ὁ καθένας εἶχε διαφορετικὸ τρόπο ἀντιμετώπισης²⁹.

Περισσότερο ρεαλιστὴς καὶ λιγότερο δραματιστὴς³⁰ σέ φάκελο ἐπιστολῶν πού ἐτοιμαζόταν γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη σέ ἀπάντηση τῶν προτάσεων τοῦ Μιχαὴλ Η', χρησιμοποιοῦσε τίς μεθόδους καὶ τίς ἐπιλογές τοῦ Κλήμη Δ' γιὰ νὰ ἀναγκάσει αὐτόν καὶ τὴ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία νὰ προσαρμοστοῦν στίς συνθήκες πού ἐπέβαλε ἡ ἅγια Ἐδρα. Στὴν ὀργάνωση σταυροφορίας καὶ στίς αὐτοκρατορικές αἰτήσεις γιὰ ἀφορισμὸ τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων στὴν Βαλκανικὴ, ὅπως ὁ Ἰωάννης Νόθος, ὁ Ἰννοκέντιος ἀφιέρωσε μόνο μία ἐπιστολὴ τὴν ὁποία ἀπέδωσε στό Μετοχίτη³¹. Σ' αὐτὴν τό θέμα τῆς σταυροφορίας θιγόταν μέσα σέ γενικότητες, ἐνῶ οἱ αὐτοκρατορικές αἰτήσεις ἀπορρίπτονταν λόγῳ τῶν ἀντιθέτων ἐπιθυμιῶν τῶν λατίνων ἡγεμόνων³². Ἀπεναντίας σέ φάκελο ἐννέα

28. Καίριες εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τῶν F. Walter, *Die Politik der Kurie unter Gregor X*, Berlin 1894, σ. 46 καὶ H. Evert-Kappesowa, *Une page des relations byzantino-latines. St. Siège à l'époque de l'union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 306-309.

29. H. Evert-Kappesowa, *Le clergé byzantin et l'Union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 13 (1952-1953) 83.

30. M.-H. Laurent, *Innocent V et son temps*, σ. 278-279.

31. «Dudum ad sedem» ἡ ἡμερομηνία 23 Μαΐου 1276. M. Delorme - A. Tăutu, *Acta Romanorum pontificum ab Innocentio V ad Benedictum XI*, 1276-1304, *Acta Innocentio V*, no 2. M.-H. Laurent, *Innocent V et son temps*, σ. 282 καὶ 478. Gill, ὁ.π., σ. 162-163.

32. Γιαννακόπουλου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η'*, σ. 217-218, ὅπου ἀξιολογεῖται καὶ ἐπαληθεύεται ἀπὸ λατινικὴς πηγὴς χωρὶς τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὴν ἐχθρότητα τῶν λατίνων. Πρβλ. Παχυμέρη, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 26. M.-H. Laurent, *Innocent V*, ὁ.π., σ. 274, 282.

ἐπιστολῶν συνολικά πού ἐτοιμάστηκαν γιά τήν παπική πρεσβεία ἐκτίθεντο μέ κάθε λεπτομέρεια οἱ ἐνέργειες πού ἔπρεπε νά γίνουον ὡστε νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔνωση πού διακηρύχθηκε στήν Λυών. Ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ καί ὁ διάδοχος Ἀνδρόνικος ἦταν ὑποχρεωμένοι ἐκ νέου νά ὑπογράψουον ὁμολογία πίστεως, νά ἀποκηρύξουον δημόσια τό σχίσμα καί νά ὀρκισθοῦν ὑποταγή στό Ρωμαῖο Ποντίφηκα³³. Παρόμοια αἰτοῦνταν καί ἀπό τόν κλῆρο, ἐνῶ ἐπιδιώκοντας τόν πλήρη ἐκλατινισμό τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἰννοκέντιος Ε΄ ἀπαιτοῦσε τήν προσθήκη τοῦ *filioque* στό σύμβολο τῆς πίστεως καί ἐπέτρεπε τή διατήρηση μόνον ἐκείνων τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων καί λειτουργικῶν ἐθίμων πού δέν ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τά δόγματα καί τούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης³⁴. Ἀντιλαμβανόμενος τά πολιτικά κίνητρα πού ὠθοῦσαν τόν Μιχαήλ Η΄ στήν ὑποστήριξη τῆς ἔνωσης, δέ δίσταζε νά τοῦ τονίσει τίς νόμιμες διεκδικήσεις τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων πάνω στή βυζαντινή αὐτοκρατορία καί τόν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλης³⁵. Δύο ἔτη μετά τή σύνοδο τῆς Λυών, ὅπου ὁ Μιχαήλ Η΄ παρέστη ὡς ἰσότιμος μέ τούς λατίνους ἡγεμόνες, τά πολιτικά ὀφέλη τῆς πράξης του κατέρρεαν μέ τήν ἐπανάληψη τῆς ἀπειλῆς τοῦ Κλήμη Δ΄ ἀπό τόν Ἰννοκέντιο Ε΄.

Παράλληλα πρεσβεία φραγκισκανῶν μοναχῶν, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Ἰερώνυμο Ἀσκολι ἐφοδιάσθηκε μέ συγκεκριμένες ὁδηγίες ἐκτέλεσης καί ἐπαλήθευσης τῶν προαναφερθεῖσων αὐτοκρατορικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, δείχνοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τό μέγεθος τῆς δυσπιστίας πού ἐπικράτησε στους κόλπους τῆς Κουρίας ἔναντι τῶν Ἑλλήνων. Οἱ πρέσβεις ὄφειλαν νά ἀναγκάσουον τόν κλῆρο τῆς Κωνσταντινουπόλης νά προβεῖ σέ δημόσια ὁμολογία πίστεως καί ὄρκο ὑπο-

33. Πρός τόν Μιχαήλ Η΄, *Quanto gaudio*, καί πρὸς τόν Ἀνδρόνικο *Lucis creator*. Delorme-Tâutu, *Acta Innocentio V*, no 4 καί 5.

34. Ἐπιστολή πρὸς τόν κλῆρο *Grandis affectus* μέ ἡμερομηνία 23-5-1276. Delorme-Tâutu, *Acta Innocentio V*, no 6 «...desiderantes inter cetera, ut ad communis utilitatis augmentum, non solum quae acta sunt per eumdem plenius robur accipiant, sed et in vobis et per ipsum ac vos in allis quoad professionem fidei et recognitionem primatus Ecclesiae Romanae ipsa unio desiderata perfectione laetetur...». Ἐπίσης στό φάκελο ὁδηγιῶν *In commisi vobis*, «...Item, super eo quod idem imperator Graecorum petiit, videlicet ut Romana Ecclesia Graecis ritus conservet eorum, respondendum est sic: quod ipsa Ecclesia intendit eos quantum cum Deo poterit favorabiliter prosequi et fovere in illis ritibus eorum, de quibus Sedi Apostolicae videbitur quod per eos et catholicae fidei non laedatur integritas et sacrorum statutis canonum minime derogetur.

Item, petendum est a singulis Praelatorum et clero, quod ipsi fidei veritatem et eiusdem Ecclesiae Romanae primatum, iuxta seriem in litteris fe. re. Gregorii papae praedecessoris nostri dudum per te, fili frater Jeronyme, ac tuos collegas eidem Palaeologo destinatis expressam, quarum tenorem vobiscum portatis, ad praesens plene ac seriose lectam et expositam fideliter, explicite ac aperte infrascripto modo, absque ulla conditione vel adiectione occasione praeteriti temporis apponenda seu etiam facienda, sed simpliciter et pure, sicut petitur, recognoscant, acceptent et profiteantur, praestito iuramento: ...Ego prelatus, fidei veritatem...». Delorme-Tâutu, *Acta Innocentio V*, no 8.

35. Roberg, *Die Union*, σ. 173-179. M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 283, 478-479. Gill, *Byzantium and the papacy*, σ. 165-166. Setton, *A history of Crusades*, σ. 124-125.

ταγῆς στὸν πάπα. Κατόπιν θὰ ἔπρεπε νὰ διέλθουν τὴν ἐπαρχία ἀπαιτώντας τὰ ἴδια ἀπὸ τοὺς κληρικούς ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας καὶ νὰ ἐνημερώσουν τὸν ἀπλό λαό γιὰ τὰ διαδραματιζόμενα καὶ τὴν ἀποκήρυξη τοῦ σχίσματος³⁶. Δινόταν ἐπίσης πλήρης ἐξουσία στὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς νὰ ἀφορίσουν τοὺς ἀντιθέτους μέτις παπικές ἐπιθυμίες καὶ νὰ διαπραγματευθοῦν τὰ ποικίλα πολιτικά θέματα πού ἀπασχολοῦσαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τὸν Μιχαήλ Η' καὶ τοὺς δυτικούς ἡγεμόνες³⁷.

Ὁ θάνατος τοῦ Ἰννοκεντίου Ε' θὰ ματαιώσει τὴν ἀποστολὴ καὶ οἱ φραγκισκανοὶ μοναχοὶ θὰ ἐπιστρέψουν στὴ Ρώμη, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Μετοχίτης μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἀποστολὴ θὰ μεταφέρουν τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰννοκεντίου Ε' στοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καὶ θὰ τὸν πληροφορήσουν γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς πού ἀκολουθοῦσε ἡ Κουρία μέχρι τότε³⁸.

Οἱ νέες πρωτοβουλίες πού ἀνέπτυξε ὁ Ἰννοκέντιος Ε' γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ βροῦν μιμητές στὰ πρόσωπα ὄλων σχεδόν τῶν διαδόχων του. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους μετὰ ἀπὸ μιά σύντομη θητεία τοῦ Ἀνδριανοῦ Ε', ἀνῆλθε στὸν παπικό θρόνο ὁ Ἰωάννης ΚΑ'³⁹, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο ἐνστερνιζόταν τίς ἀπόψεις τοῦ προκατόχου του, ἀλλὰ ἀπέστειλε λίγο μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του τὸν ἴδιο σχεδόν φάκελο ἐπιστολῶν ἀλλάζοντας τὰ ὀνόματα τῶν πρεσβευτῶν⁴⁰.

2. Ἀντιδράσεις ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας στὴν φιλενωτικὴ πολιτικὴ

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὅμως μιά σειρά ἀντιδράσεων ἀπὸ σημαίνοντες ἐκκλησιαστικούς παράγοντες εἶχαν ἐπιδεινώσει τὴν ἀτμόσφαιρα. Στὸ διάστημα

36. M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 284-285 καὶ 479-482.

37. «In Letteris», «...Tibi etiam, fili generalis minister, excommunicandi auctoritate apostolica eos omnes de partibus illis, quos vobis et utrilibet vestrum negotii unionis eiusdem Ecclesiae fore constiterit turbatores cuiuscumque praeminentiae, conditionis aut status existant, et in terras ipsorum inredicti sententias proferendi necnon et procedendi alias spiritualiter et temporaliter contra ipsos et terras easdem, prout utilitati negotii, consideratis eius circumstantiis, videris expedire; absolventi quoque iuxta formam Ecclesie Latinos et Graecos tam clericos quam laicos, illarum partium ab excommunicationis sententia, quam pro violenta manuum iniectio in clericos et personas ecclesiasticas incurrerunt, nisi adeo gravis fuerit et enormis excessus, propter quem ad Sedem eandem oporteat haberi recursum; et dispensandi cum eisdem clericis super irregularitate, si quam contraxisse noscuntur se sic ligati divinis officiis immiscendo...». Delorme-Tăutu, *Acta Innocentio V*, no 7.

38. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰννοκεντίου θὰ βρεῖ τὴν ἀποστολὴ στοῦ λιμάνι τῆς Ἀγκόνας (22-6-1276). Ὁ Γεώργιος Μετοχίτης φαίνεται πὼς ἐνημερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἱερόνυμο Ἀσκολι γιὰ τίς παπικές ἐντολές καὶ τὴ δύσπιστη στάση τῆς Κουρίας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Πρβλ. τὴν ἔκθεση τοῦ Μετοχίτη στὴ μελέτη τοῦ M.-H. Laurent, *Innocent V*, σ. 440-443.

39. Ὁ Ἀνδριανὸς Ε' πέθανε ἕνα μῆνα περίπου μετὰ τὴν ἐκλογὴ του στίς 18-8-1276 (11-7-1276 ἕως 18-8-1276). Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἰωάννη ἔγινε στίς 8 Σεπτεμβρίου ἐνῶ ἡ ἐνθρόνισή του στίς 20 τοῦ ἴδιου μῆνα.

40. Τὴ νέα ἀποστολὴ ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπίσκοποι Ἰάκωβος τοῦ Φερεντίνου, ὁ Γκοδεφρίδος τοῦ Τορίνου καὶ οἱ δύο δομηκανοὶ μοναχοὶ Rayner καὶ Salvus. Roberg, *Die Union*, σ. 181-184.

πού μεσολάβησε από τις ἀρχές τοῦ 1274 μέχρι καί τό Φεβρουάριο τοῦ 1277 οἱ ἀντιδράσεις πρὸς τίς ἐπιλογές τοῦ Μιχαήλ Η', τοῦ Βέκκου καί τῶν συνοδικῶν ἀποτυπώθηκαν σέ μιά σειρά κειμένων⁴¹ πού κυκλοφόρησαν εὐρέως καί δικαιολογοῦν ἀπό ἀπόψεως σκοπιμότητας μιά σειρά ἐνεργειῶν τοῦ πατριάρχου καί τῆς συνόδου πού ἔλαβαν χώρα στίς ἀρχές τοῦ 1277.

Ὁ σχολιασμός τῶν κειμένων αὐτῶν κρίνεται σκόπιμος καθῶς μέσα ἀπό τό περιεχόμενό τους κατανοεῖται σαφέστερα τό κλίμα πού ἐπικράτησε στήν αὐτο-

41. Ἀπό τά κείμενα αὐτά ἀξιολογοῦνται μόνο ὅσα μέ βεβαιότητα ἐντάσσονται στά χωροχρονικά πλαίσια τῆς ἐποχῆς, δηλαδή μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1274 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 1277. Ἐξαιροῦμε ἔτσι ἀπό τήν ἔκδοση τῶν κειμένων τῶν Laurent - Darouzzès, *Dossier Grec*, τήν ἐπιστολή πού ἀποδίδεται στόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο Β', στήν ὁποία φέρεται ὁ Πατριάρχης νά ἀναιρεῖ καί νά ἀπορρίπτει ὅλες τίς κακοδοξίες τῆς Ρώμης, ἀπό τό Filioque μέχρι τή χρήση τῶν ἀζύμων καί τή νηστεία τοῦ Σαββάτου (σ. 339-345). Κατ' ἀρχάς συμφωνοῦμε μέ τήν προβληματική πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τούς προαναφερθέντες ἐκδότες καθῶς καί μέ τίς ἐπισημάνσεις τοῦ A. Fallier, *Le séjour d'Athanasie II d'Alexandrie à Constantinople, REB 35 (1977) 42-48*, ὅτι εἶναι ἀπίθανο νά γράφθηκε ἀπό αὐτόν τήν ἐποχή ἐκείνη, ἀφοῦ ὁ Ἀθανάσιος μαρτυρεῖται στίς πηγές ὡς φίλα προσκείμενος στόν αὐτοκράτορα καί τήν πολιτική του. Διαφωνοῦμε ὅμως ὡς πρὸς τή χρονολόγησή της, ἀφοῦ γιά μέν τήν ἀπόδοσή της στόν Ἀθανάσιο, οἱ ἐρευνητές καλῶς στηρίζουν τίς ἀπόψεις τους στά κείμενα τῶν Παχυμέρη καί Μετοχίτη, γιά δέ τή χρονολόγησή της κακῶς τούς παραλείπουν. Γνώμη μας εἶναι ὅτι ἡ ἀξιολογία καί ἡ ἀναλυτικότητα τῶν μαρτυριῶν τους θά πρέπει νά ἀποτελέσει καί κριτήριο γιά τή χρονολόγησή τῆς ἐπιστολῆς. Εἶναι ἀδύνατον νά κυκλοφόρησε τό 1276, ὅπως διατείνονται οἱ προαναφερόμενοι μελετητές, ἕνα παρόμοιο κείμενο καί νά μὴ διαφεύσθηκε ἡ πατρότητά του ἀπό τόν Ἀθανάσιο Β', ἀφοῦ ἐκείνη τήν ἐποχή διέμενε στήν Κωνσταντινούπολη. Κρίνουμε ἐπίσης ὅτι ἂν πραγματικά κυκλοφοροῦσε τό 1276 μιά ψευδεπίγραφη ἐπιστολή ἐνάντιον τῆς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Βέκκος, θά ἐπισημαίνονταν τόσο ἡ πλαστότητά του καί ἡ κυκλοφορία του ὅσο καί ἡ ἔντασή του θά προκαλοῦσε στό ἐκκλησιαστικό σῶμα, ἀπό τόν Παχυμέρη καί τὸ Μετοχίτη. Κατά τήν προσωπική μας ἄποψη τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς κυκλοφόρησε μετὰ τό 1282 καί τίς συνόδους στίς Βλαχέρνες, ἀφοῦ κατὰ τή διάρκεια αὐτῶν τῶν συνόδων ὁ Ἀθανάσιος ἀρνήθηκε νά ὑπογράψει, ὅταν τοῦ ζητήθηκε, λίβελλο ἐναντίον τῆς ἐνώσεως καί τῶν προσώπων πού τήν ὑποστηρίζουν (Παχυμέρη, *Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, PG 144, 64-65). Ἐπίσης τήν ἐπιστολή αὐτή δέν ἀναφέρει πουθενά στά ἔργα του ὁ Βέκκος, ὁ ὁποῖος πιθανότατα θά ἐπίδιωκε ἄμεσα τή σύνταξη νέας ἐπιστολῆς ἀπό τόν Ἀθανάσιο Β' ἀναιρετικῆς τῆς ψευδεπίγραφης. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Βέκκου πρὸς τόν Ἀθανάσιο ἀποδεικνύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στό ἔργο του *Περὶ τῆς ἀδικίας ἧς ὑπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθείς* ἐπικαλεῖται τήν μαρτυρία του γιά τά τεκτενόμενα τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας του καί ζητᾷ τήν βοήθειά του (PG 141, 969).

Ἐνα δεύτερο κείμενο πού ἡ χρονολόγησή του θεωρεῖται ἀπό μέρος μας ἀμφιλεγόμενη εἶναι ὁ *Διάλογος τοῦ Μιχαήλ Ἀγχιάλου πρὸς τὸν βασιλέα Μανουὴλ Κομνηνόν*, (*Dossier Grec*, σ. 45-51 καί 346-375) τοῦ ὁποῦ τοῦ περιεχόμενου συνάδει βέβαια μέ τα γεγονότα τῆς εὐρύτερης περιόδου, ἐνῶ ἡ μνεία του στήν ἐπιστολή τῶν Ἀγιορειτῶν πρὸς τήν σύνοδο (πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1275), δέν ἀναιρεῖ τήν ὑπαρξή του ἀπό τό δεύτερο ἤδη ἐξάμηνο τοῦ 1273 καί ἄρα πρὶν τή σύνοδο τῆς Λυών. Μετὰ τήν ἀνταλλαγὴ τῶν μεταξὺ αὐτοκράτορα καί συνόδου καί πρὶν τή συνοδική ἀπόφαση τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1273, στό ἐνδιάμεσο διάστημα σίγουρα καί οἱ δύο πλευρές θά προσπάθησαν νά ἰσχυροποιήσουν τίς θέσεις τους μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τήν ὀρθόδοξη παράδοση. Μάλιστα τό ὕψος τοῦ κειμένου καί ὁ διευρευνητικὸς του χαρακτήρας ταιριάζει περισσότερο μ' αὐτή τήν περίοδο τῆς ἀναζήτησης ἐρεισμάτων, παρὰ μέ τήν περίοδο τοῦ 1275 κατὰ τήν ὁποία ἐμελλε νά ἐφαρμοστοῦν τά συμφωνηθέντα τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273. Πιστεύουμε ὅτι τό κείμενο πρέπει νά ἐνταχθεῖ χωροχρονικά στό δεύτερο ἔξάμηνο τοῦ 1273 καί ὄχι μεταγενέστερα, δηλαδή στό σῶμα τῶν κειμένων πού μᾶς ἀπασχολοῦν τήν περίοδο τοῦ 1274-1277.

κρατορία λίγο μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινούπολης. Διαφαίνεται ἀκόμη τό θεολογικό ὑπόβαθρο τῶν ἀντιθέτων μ' αὐτήν καί τά σημεῖα ὅπου ἐπικεντρωνόταν ἡ ἀρνητική τους τοποθέτηση.

Τό πρῶτο ἀπό αὐτά πού παραδίδεται στή χειρόγραφη παράδοση ὡς Ἀνωνύμου, Κατά Βέκκου, ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐπίθεση πού δέχτηκε ὁ νέος πατριάρχης λίγο μετά τήν καθαίρεση τοῦ πατριάρχη Ἰωσήφ καί πρὶν τήν ἄνοδό του στόν πατριαρχικό θρόνο (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1275). Ἀπό τή διάρθρωση τοῦ κειμένου διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἄνωνυμος συντάκτης του κατεῖχε ἀνώτερο ἐκκλησιαστικό ἀξίωμα, ἀφοῦ τά γεγονότα πού μαρτυρεῖ ὡς αὐτόπτης μάρτυς ἔλαβαν χώρα σέ διασκέψεις συνοδικῶν καί αὐτοκράτορα, στίς ὁποῖες ὁ κύκλος τῶν παρευρισκομένων ἦταν ἀρκετά περιορισμένος λόγῳ τῆς ἀντιθέσεως πού ἐκφραζόταν ἀπό ἀρκετούς σχετικά μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μέ τή Ρώμη. Ὁ ἄνωνυμος συντάκτης στρέφεται κατά τοῦ Βέκκου ἐγκαλώντας τον ὅτι ἀπό κατήγορος καί πολέμιος τῶν λατινικῶν καχοδοξιῶν⁴² κατέληξε ἐντός μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος ὑπέρμαχος καί θιασώτης τῆς κοινωνίας μαζί τους προσβλέποντας στήν εὐνοια τοῦ αὐτοκράτορα καί τήν ἄνοδο στόν πατριαρχικό θρόνο⁴³. Ἀπό τή διαπραγμάτευση λείπουν δογματικά ἐπιχειρήματα, ἀφοῦ οἱ λατινοὶ χαρακτηρίζονται συλλήβδην αἰρετικοί. Ἡ συμπεριφορά δέ τῶν ἀντιθέτων καί ἄρα διωκομένων, μέ τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές συγκρίνεται στό προοίμιο μέ αὐτή τοῦ

42. Κατά τόν ἄνωνυμο συγγραφέα τῆς ἐπιστολῆς ὁ Βέκκος σέ δύο περιπτώσεις προέβη σέ δημόσια ἀπόρριψη τῶν λατινικῶν δοξασιῶν καί καινοτομιῶν ἀρνούμενος τήν κοινωνία μαζί τους. Τήν πρώτη κατά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν πρεσβεία πρὸς τόν Λουδοβίκο Θ' τό 1270, ὅταν Διεμαρτύρατο γάρ οὗτος, ὡς τὰ ἐκείνων ἠκριβωκῶς, οὐχί πρὸς ἓνα ἢ δύο ἢ τρεῖς ἀλλὰ καί πρὸς πάντας τοὺς τῆς ἐκκλησίας καί τῶν τοῦ παλατίου ἀρχόντων, ἔτι δέ πρὸς τὸν πατριάρχη κύριον Ἰωσήφ καί αὐτὸν τὸν βασιλεῖαν, λέγων ὡς μάτην οἱ Λατίνοι τὸ τῶν χριστιανῶν περίκεινται ὄνομα, ἐπειδὴ δοχεῖα εἰσι πασῶν τῶν αἱρέσεων, Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 333. Ἡ δεύτερη περίπτωση συμφωνίας μεταξύ αὐτοκράτορα καί συνοδικῶν σχετικά μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης - Κωνσταντινούπολης καί τήν ἀπόδοση στόν Πάπα, τοῦ μνημοσύνου, τοῦ πρωτείου καί τοῦ ἐκκλήτου. Ἐκεῖ ὁ Βέκκος μεγαλοφῶνως ἐξεβόησεν, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἐκλεκτῶν ἀγγέλων αὐτοῦ καί πάσης τῆς συνόδου, ὅτι «Οἱ Λατίνοι αἰρετικοὶ εἰσι καί πασῶν τῶν αἱρέσεων δοχεῖα, καί μὴ πλανηθῆτε εἰς τὸ ποιῆσαι ἡμᾶς τοῦτοις συγκοινωνοῦς». Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 335. Τό δεύτερο αὐτοῦ περιστατικό περιγράφει καί ὁ Παχυμέρης. "Ὅταν λοιπὸν ζητήθηκε ἀπὸ τὸ Βέκκο τὰ εἰς χρίσιν ἰδίαν περὶ τῶν Ἰταλῶν, ἀπήντησε ὅτι, Οἱ μὲν ἐπὶ τίνι καί εἰσι καί λέγονται, οἱ δὲ οὔτε εἰσιν οὔτε λέγονται, οἱ δὲ λέγονται μὲν, οὐκ εἰσι δέ, οἱ δ' ἀνάπαλιν εἰσι μὲν, οὐ λέγονται δέ· ἐν τούτοις ταχτέον καί Ἰταλοῦς, μὴ λεγομένους μὲν, ἀλλ' ὄντας ἐνόχους αἰρέσει. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 12.

43. Εἰ δὲ λέγει ὅτι τὰ νῦν εἰς τὰς βίβλους ἐνέκυψε καί εἶδε τὸ καλόν, μηδεὶς τῶν χριστιανῶν τοῦτο παρεδέξεται. Πῶς γάρ; Ἀνθρωπος περὶ τὰ ν' ἔτη ἔχων, καί πρὸς καί ἐν μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ γεννηθείς καί ἀνατραφεὶς καί ἐκ παιδῶν τὰ ἀπόρρητα αὐτῆς μεμαθηκῶς λέγει ὅτι ἀρτίως ἐνέκυψεν εἰς τὰς βίβλους καί ἔμαθε τὸ καλόν. Οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστιν, ἀλλ' ὅτι εἰς τὴν ἀνάβασιν ἀπέειδε τοῦ πατριαρχείου καί τῆς κενῆς δόξης, ... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 337. Ὅσο δέ γιὰ τήν μεταστροφή του ὁ Παχυμέρης τὴν ἀποδίδει στήν προσεκτική καί σχολαστική μελέτη τῶν γραφῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων πού ἀφιέρωσε κατά τήν διάρκεια τῆς φυλάκισής του τὴν ἄνοιξη τοῦ 1273. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 15.

Θεοδώρου Στουδίτη. Τέλος οι συχνές αναφορές στη στάση που τήρησε ο πατριάρχης 'Ιωσήφ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πρόσωπο του κύκλου του.

Τό δεύτερο κείμενο εντάσσεται στις πρώτες αντιδράσεις στην κοινοποίηση της συμφωνίας που επιτεύχθηκε αναφορικά με την ένωση των 'Εκκλησιών. Είναι μία επιστολή των 'Αγιορειτών πατέρων προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η⁴⁴, που κινείται στο ίδιο περίπου πλαίσιο του Τόμου της συνόδου του 1273 με τον όποιο οι συνοδικοί άνετρεπαν τις θέσεις του αυτοκράτορα για την ένωση με τη Ρώμη⁴⁵. 'Αρχικά οι άγιορειτες αναφέρονται σε τρία χαρακτηριστικά της λατινικής παράδοσης που την καθιστούν αίρετική. Αυτά είναι, κατά τη σειρά αναφοράς τους, η χρήση των άζύμων στη Θεία Ευχαριστεία, η προσθήκη στο σύμβολο της πίστεως και τέλος η διττή αιτία προέλευσης του Πνεύματος, η όποία τό υποβιβάζει και εισάγει τη διαρχία στην Τριάδα. Στά τρία εισαγωγικά αυτά σημεία στηρίζεται ή άπόρριψη της κοινωνίας με τους Λατίνους. 'Εντύπωση προκαλεί ή εύρεία χρήση χωρίων άπό την Παλαιά και Καινή Διαθήκη και οι λίγες και σύντομες αναφορές άπό την Πατερική Παράδοση. 'Ακολούθως αντιπαρέρχονται και ανατρέπουν ένα προς ένα τά αυτοκρατορικά έπιχειρήματα σχετικά με τό μνημόσυνο, τό έκκλητο και τό πρωτείο. Βασική θέση άπό την όποία κινείται όλη ή συλλογιστική των άγιορειτών είναι ότι οι δογματικές και λειτουργικές έτεροδοξασκαλίες των Λατίνων άποτελοϋν την κύρια και μοναδική αιτία βάσει της όποίας άπορρίπτονται όλες οι προτάσεις του αυτοκράτορα. Θά μπορούσε νά ισχυρισθεί κανείς ότι ύπονοείται, χωρίς νά καταγράφεται σαφώς, ότι ή άποδοχή της όρθης πίστης άπό τους Λατίνους και ή άποκλήρυξη των έτεροδοξασκαλιών τους θά σήμαινε αυτομάτως και την άποδοχή των αυτοκρατορικών προτάσεων⁴⁶. 'Όσο για την άσκηση της οίκονομίας οι 'Αγιορειτες είναι κατηγορηματικοί: ή άσκηση οίκονομίας στους έμμένοντες στην αίρεση οδηγεί σε ζημία του έκκλησιαστικού πληρώματος και έκπτωση και άνατροπή της όρθης πίστεως⁴⁷. 'Η μέ-

44. Τό κείμενο έχει γνωρίσει άρκετές εκδόσεις. Χρησιμοποιούμε την έκδοση των Laurent - Darouzzès, έ.π., σ. 377-403 και εισαγωγή με κριτικές παρατηρήσεις για τη μορφή, τό περιεχόμενο, τό κύρος και τη χρονολόγησή του στις σ. 52-59. Σχολιασμό του κειμένου και παρουσίαση των βασικών του θέσεων έκανε ο καθηγητής 'Ι. 'Αναστασίου, 'Ο θρυλούμενος διαγμός των 'Αγιορειτών υπό του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και του 'Ιωάννου Βέκκου, 'Αθωνική Πολιτεία επί τη χιλιετηρίδι του 'Αγίου 'Όρους, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 229-233.

45. 'Ανάλυση του Τόμου βλ. Χρ. 'Αραμπατζή, έ.π., σ. 169έ.

46. Παρόμοιο έπιχείρημα συναντάται και εκτίθεται με σαφήνεια τόσο στον Τόμο του 1273, όσο και στη «Γνώμη» άρχιερέως την ίδια έποχή (Laurent - Darouzzès, έ.π., σ. 307-313). 'Η 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία είναι έτοιμη νά άποδεχθεί τό πρωτείο, τό εκκλητο και τό μνημόσυνο του Πάπα, άρκεί ή Μητέρα 'Εκκλησία της Ρώμης νά έπιστρέψει στην όρθή πίστη των Πατέρων. 'Από τον 13ο αιώνα μέχρι και τον 15ο, τό έπιχείρημα αυτό τίθεται συνέχεια στις συζητήσεις και διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη, άποδεικνύοντας την άγωνία και τά ειλικρινή κριτήρια των 'Ανατολικών έναντι του «πλανηθέντος» δυτικού χριστιανικού κόσμου.

47. Και πώς δεχθήσεται οίκονομία τά θεία βεβηλοϋσα, κατά τον του Θεού ειρημένον λόγον, και

θοδος πού χρησιμοποιεῖται καί ἡ ἐπιχειρηματολογία τους παραπέμπει ἐμφανῶς στόν Τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1273, ἐνῶ ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἔλαβαν γνώση καί τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Τόμου τῆς ἴδιας περιόδου. Βέβαια τά ἐπιχειρήματα αὐτά περιέχονται καί στό αὐτοκρατορικό πρόσταγμα πού ἀναφέρεται στήν ἀρχή τῆς ἐπιστολῆς, τό ὁποῖο μᾶλλον εἶναι τό χρυσοβούλλο τοῦ Μιχαήλ Η' τοῦ 1273.

Τό τρίτο κείμενο προέρχεται καί πάλι ἀπό τούς ἀγιορεῖτες μοναχοῦς καί ἀπευθύνεται στή σύνοδο⁴⁸ λίγο μετά τήν ἀποπομπή τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ καί πρίν τήν ἄνοδο τοῦ Βέκκου στόν πατριαρχικό θρόνο. Ἡ θεματική του συγγένεια μέ τήν ἐπιστολή πρὸς τόν αὐτοκράτορα εἶναι σαφής, ἀλλά ἀπευθυνόμενο πρὸς ἱεράρχες εἶναι περισσότερο ἀναλυτικό ὡς πρὸς τίς αἰτίες γιά τίς ὁποῖες οἱ Λατῖνοι εἶναι ἔνοχοι αἰρέσεως καί ἄρα ἀπευκταῖα ἡ κοινωνία μαζί τους. Βασική καί πρωτεύουσα θέση κατέχει ἡ προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως πού εἰσήγαγαν οἱ Λατῖνοι. Ἀκολουθώντας τό συνοδικό Τόμο τοῦ 1273, οἱ ἀγιορεῖτες πατέρες προτρέπουν τούς ἐπιζητῶντες νά ἀποδείξουν τήν ὁμοουσιότητα τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ, νά ἀποφεύγουν νά καινοτομοῦν μέ τήν προσθήκη τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, λέγοντας πῶς τό θέμα αὐτό λύεται τόσο ἀπό τά ἴδια τά λόγια τοῦ Ἰησοῦ ὅσο καί ἀπό τή διδασκαλία τῶν συνόδων καί τῶν θεοφόρων πατέρων, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε συνέδεσαν τήν ὁμοουσιότητα μέ τήν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος. Ὡς πρὸς τή χρήση τῶν ἀζύμων, στηριζόμενοι στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, ἐξισώνουν καί παραλληλίζουν τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἀποδοχῆς τους μέ τήν προσθήκη καί τήν ἀλλοίωση τοῦ δόγματος. Ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου καί ἡ ἀγαμία τῶν λατίνων κληρικῶν ἀπορρίπτονται μετά ἀπό μιά σύντομη ἀναδρομή στους κανόνες τῶν συνόδων τῆς Γάγγρας καί Ἀντιόχειας. Τέλος ἀφοῦ ἐκθέτουν τό παράλογο τῆς αἴτησης ἀπόδοσης στόν πάπα Ρώμης τοῦ μνημοσύνου, τοῦ ἐκκλήτου καί τοῦ πρωτείου, ἐπισημαίνουν μέ ἔμφαση τή βλάβη πού θά ὑποστεῖ τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν κοινωνία μέ τούς αἰρετικούς Λατίνους. Σημειωτέον ὅτι τό ὕφος εἶναι ἐπικριτικό καθὼς στηλιτεύεται ἡ καθαίρεση τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ καί προοδευτικά γίνεται ἐπιτιμητικό ὅταν διαπιστώνεται ὅτι σύμφωνα μέ τούς κανόνες οἱ κοινωνήσαντες ἐπίσκοποι τοῖς αἰρετικοῖς καί τήν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ καθολικῆ ἀπωλεία ὑποβάλλοντες ἅμα μὲν καί τῆς ἱερωσύνης στεροῦνται καί ἐκκήρυκτοι δὲ γίνονται, ἤτοι πᾶσι δῆλοι ὡς ἀποκεκομμένοι τοῦ ὀρθοδόξου σώματος τῆς ἐκκλησίας. Στό σημεῖο αὐτό ἀποκρῦπτεται μιά τάση αὐτονόμησης τῶν μοναχῶν ἀπό τίς ἐπίσημες θέσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δικαιολογεῖται στήν ὀρθότητα τῆς πίστεως καί στήν καθαρότητα τοῦ δόγματος.

ἐκ τῶν θεῶν ἀπωθούσα τὸ τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα, καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τῆς υἰοθεσίας τοὺς πιστοὺς ἀμετόχους ποιούσα; Καὶ τί ἂν εἴη ταύτης τῆς οἰκονομίας ζημιωδέστερον; Αὕτη κοινωνία αὐτῶν ἐστὶ πρόδηλος καὶ ἐν ἐνὶ τοῦ παντὸς ὀρθοῦ ἔκπτωσις καὶ ἀνατροπή. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 399.

48. Ἐπιστολή πρὸς τήν Σύνοδον, Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 405-423.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀγιορειτῶν ἔχουν σάν βάση τή διαχρονική ἐνότητα τῆς πίστεως καί τῆς Ἐκκλησίας καί ἐξαντλοῦνται σέ κανονικές διατάξεις καί σέ ἀποτρεπτικά χωρία τῶν πατέρων πού ἀναφέρονται στίς προσθήκες στήν πίστη καί στή λατρεία πού εἰσήγαγαν διάφοροι αἰρεσιάρχες. Ἀποφεύγεται ἡ συστηματική ἐρμηνευτική καί θεολογική ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μέ τή Ρώμη, ἀφοῦ μιά τέτοια προσέγγιση θά ἔθετε προϋποθέσεις στό ἀδιαμφισβήτητο κύρος τῶν κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων.

3. Τά συνοδικά κείμενα καί οἱ ὁμολογίες τοῦ 1277. Ἡ χρήση τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων καί ἡ ἐρμηνευτική τους προσέγγιση μέ βάση τήν Αὐγουστίνεια θεολογία

Ἡ κυκλοφορία τῶν κειμένων αὐτῶν δημιούργησε σοβαρό προβληματισμό καί ἀνησυχία στό Μιχαήλ Η' καί τόν Βέκκο. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι ἡ ἐπιστροφή τοῦ Μετοχίτη καί τῆς βυζαντινῆς ἀποστολῆς στήν Κωνσταντινούπολη νά δρομολογήσει ἐντονες διαβουλεύσεις γιά τήν καλύτερη δυνατή ἀντιμετώπιση τῶν νέων παπικῶν ἀξιώσεων καί τήν ἀρτιώτερη προετοιμασία γιά τήν ἱκανοποίησή τους. Ὁ Μετοχίτης εἶναι πιθανόν νά πληροφορήθηκε γιά τίς ἀπαιτήσεις τῆς Κουρίας πού περιελαμβάνονταν στό φάκελο τῶν ἐπιστολῶν, γιά αὐτό καί οἱ μετέπειτα ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη βρίσκονταν ἐντός τῶν πλαισίων τους⁴⁹. Τά γεγονότα ἔπαυαν νά εὐνοοῦν τόν Μιχαήλ Η' πού ἔπρεπε γιά πολλοστή φορά νά ἀναζητήσει πολιτικά στηρίγματα σέ νέες ὑποχωρήσεις τῆς Ἐκκλησίας παραβαίνοντας ἔτσι τίς προηγούμενες διαβεβαιώσεις του καί ἀποδυναμώνοντας τήν ἀξιοπιστία του⁵⁰. Πρίν ἡ νέα πρεσβεία τοῦ Ἰωάννη ΚΑ' ἀφιχθεῖ στή βυζαντινή πρωτεύουσα, Μιχαήλ Η' καί Ἰωάννης Βέκκος ἐπιχείρησαν νά προετοιμάσουν μιά ὅσο τό δυνατόν πειστικώτερη εἰκόνα τῆς διακηρυχθείσης ἔνωσης, χωρίς ὅμως νά τό καταφέρουν.

Στίς 19 Φεβρουαρίου 1277 σέ σύνοδο πού συγκλήθηκε κατόπιν αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς⁵¹ ἐκδόθηκε ἀπόφαση στήν ὁποία οἱ συνοδικοί α) χρησιμοποιώ-

49. Ὁ Βέκκος στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν πάπα περιγράφει μιά τέτοιου εἴδους πληροφορόρηση. *Νῦν δὲ πρὸς ἡμᾶς καταλαβόντων καί τῶν αἰδεσιμωτάτων πρέσβων... ἐξ ὧν καί ἐπὶ τῆς σῆς ἀγιότητος ἐμάθομεν τελώτερον, ἀκριβεῖ πληροφορία σχόντες ὦν ἀκοῇ καί πρὸς τῶν μὴ ἰδόντων ἄλλ' ἐκ φήμης καί μόνης τὸ λέγειν ἐχόντων πρὶν παρειλήφαμεν... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 479. Τό ἀπόσπασμα αὐτό τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βέκκου ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία, ἡ ὁποία διέφυγε τῶν προγενεστέρων ἐρευνητῶν. Πιστοποιεῖ ὁ Βέκκος ὅτι ἡ σύνοδος καί ὁ ἴδιος ἦταν γνώστες σέ γενικές γραμμές τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων καί βάσει αὐτῶν ἐξεδόθη τό συνοδικό κείμενο. Παράλληλα ὁμολογεῖται ἔμμεσα ὅτι ἡ ἀκριβὴς καί λεπτομερὴς ἐνημέρωση πού τοῦ ἐγινε ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Πάπα ὁδήγησε στή σύνταξη τῆς ἐπιστολῆς του μέ τήν ὁποία ἀποσαφηνίζει καί ἀποδέχεται ὅλα ὅσα αἰτοῦνται.*

50. Τό δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1273 καθὼς καί τούς πρώτους δύο μῆνες τοῦ 1274 ὁ Μιχαήλ Η' μέ χρυσόβουλλα καί ἔγγραφες διαβεβαιώσεις διασφάλιζε τήν ἀκεραιότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ μελλοντικές ἀπαιτήσεις. Πρβλ. Χρ. Ἀραμπατζή, ὁ.π., σ. 225έ.

51. *Ἐνθεν τοι καί ἀρχιερατικὸν πλήρωμα συναθροισθέντες ἡμεῖς κελεύσει τοῦ κράτους αὐτῶν τό*

ντας βαρύγδουπους χαρακτηρισμούς ἀνεγνώριζαν καί ἀπέδιδαν τῇ ἀποστολικῇ καθέδρᾳ τὰ ἀνέκαθεν προσαρμόσοντα ταύτῃ πρεσβεΐα καί προνόμια, β) τόνιζαν τόν αὐτοκρατορικό ζῆλο γιά τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καί τήν ἀπονομή στή Ρώμῃ τῶν προνομίων της, γ) ἔκαμαν γνωστή τήν ὑπαρξή ἑνός φανατισμένου ἀθηνωτικοῦ ρεύματος μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων, πού ἀπαρτίζονταν ἀπό μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, συγκλητικούς, ἀρχιερεῖς, ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντες, μοναχοῦς, λαϊκοῦς καί γυναῖκες, τὰ ὁποῖα ὑποστήριζαν τήν ἀποστασιοποίηση ἀπό τήν ἐπίσημη γραμμή τῆς Ἐκκλησίας, τήν καταδίκη ὅσων συνάδουν μέ τήν αὐτοκρατορική πολιτική καί τέλος τό ἄκυρο τῶν μυστηρίων πού τελοῦσαν οἱ κοινωνοῦντες μέ τή Ρώμῃ καί δ) ἀναθεμάτιζαν ὅσους ἀπό αὐτούς συνέχισαν νά ὑποστηρίζουν τίς θέσεις τους μετά ἀπό τίς νουθητήσεις τῆς συνόδου⁵².

Ἰδιαίτερα ὅμως ἀποκαλυπτικό καί διευκρινιστικό τοῦ περιεχομένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης εἶναι τό συνοδευτικό κείμενο πού ὑπέγραψαν 41 κληρικοί καί ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ ἀναφορά στό πρωτεῖο καί στά προνόμια συγκεκριμενοποιεῖται. Ὁ πάπας ὡς ἄκρος ἀρχιερεὺς ἀπολαμβάνει πάντα τὰ ἀπονενεμημένα αὐτῷ τε πρεσβεΐα τε καί προνόμια ἅπερ ἄνωθεν ἐξ εὐαγγελικῶν τε διαταγμάτων καί συνοδικῶν καί πατρικῶν παραδόσεων εἰλήψε⁵³. Ἐνα τέτοιο κείμενο δέν ἦταν δύσκολο νά ἔχει τή συγκατάθεση τῆς Ἐκκλησίας μέσα στόν κυκεῶνα τῶν πολιτικῶν ἀδιεξόδων πού εἶχε περιέλθει ἡ αὐτοκρατορία. Κατά τήν Ὀρθόδοξη παράδοση τὰ προνόμια πού ἀποδίδονταν στή Ρώμῃ ἦταν πρεσβεΐα τιμῆς ἐντός τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ὅσο γιά τό πρωτεῖο πού

τοιοῦτον θεοκίνητον ἔργον ἠνύσαμεν... Laurent - Darouzzès, ὀ.π., σ. 463.

52. Ὅπως πολύ σωστά παρατηρεῖ ὁ Gill, στό μικρό του σχόλιο στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ κειμένου, J. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274) portrayed in Greek documents*, OCP 40 (1974) V(3) 22-28, 42, ἡ σύνοδος ἀποφεύγει συστηματικά νά ὀνομάσει τὰ προνόμια πού ἀποδίδονται στόν Πάπα καί νά διευκρινίσει τί δέν ἀποδέχονται οἱ ἀθηνωτικοὶ πού καταδικάζονται. Οἱ ἐπίσκοποι ἀρκοῦνται νά ἀναφέρουν μόνο ὅτι ὑπῆρχε ἕνα φανατισμένο πλῆθος πού ἀρνεῖτο τήν κοινω- νία μέ τή Ρώμῃ. Εἶναι σημαντικό, κατά τή γνώμη μας, νά ἐπισημανθεῖ πῶς σέ ὅλα τὰ συνοδικά κεί- μενα πού στάλθηκαν στόν Πάπα ἀπό τό 1274 καί μετά δέν διευκρινίζονταν οὔτε τό περιεχόμενο τοῦ πρωτείου, οὔτε τὰ προνόμια τῆς Ρώμης ἔναντι τῶν ἄλλων πατριαρχείων. Ἀπεναντίας ὅλη ἡ φρασεολογία παραμένει ἐντός τῶν παραμέτρων τῆς Ὀρθόδοξης παράδοσης καί ἐκκλησιολογίας ἀφοῦ ἀνταπο- κρίνεται στίς πρό τοῦ σχίσματος διαμορφωθείσες σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

53. Ἀντίθετα μέ τό προηγούμενο κείμενο, ὁ Gill στό ἔγγραφο τῶν κληρικῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας (J. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274)*, VI(5) 28-32) διακρίνει τήν πλήρη ἀναγνώριση τῶν τριῶν προνομίων, δηλαδή τοῦ πρωτείου, τοῦ ἐκκλήτου καί τοῦ μνημοσίου. Συγ- κειμενά σχολιάζοντας τό κείμενο γράφει στήν σ. 42: «...but the statement in writing signed by the clerics of the Great Church, signifying their acceptance of the tomographia, specifies recognition of the three points...», ἐνῶ στή μελέτη του, *Byzantium and the Papacy*, σ. 164, σημειώνει: «...All the officials of St. Sophia had to subscribe to the statement... of their signature witness- ing that they accepted papal primacy, right of appeal and commemoration of the pope in the union of the Churches». Κατά τή δική μας ἀπόψη τό συμπέρασμα εἶναι αὐθαίρετο, καθὼς καί στό κείμενο τῶν κληρικῶν οὐδεμία νύξη γίνεται γιά τέτοιου εἶδους προνόμια. Ὅσο καί ἂν ἐξετάσαμε π.χ. τό περιεχόμενο του, πουθενά δέν ἐντοπίσαμε ἀναφορά στό ἔκκλητο, ἡ ὁποία προφανῶς θά ἔδιδε κά- ποιο οὐσιαστικό βᾶρος στήν ἀποδοχή τοῦ πρωτείου.

τό ἴδιο κείμενο ἀποδέχεται ...καί τό πρωτεῖον μὴ παραδεχομένους τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως... οἰκουμενικοῦ πάπα, δέν εἶχε καμία βαρύτητα οὔτε ἀποτελεσματικότητα ἄν δέν διευκρινιζόταν τό περιεχόμενο πού τοῦ ἀποδιδόταν ἀπό τήν Ὁρθόδοξη πλευρά⁵⁴. Κι ὅπως εἶδαμε λίγο παραπάνω οἱ κληρικοί φρόντισαν νά συγκεκριμενοποιήσουν τό περιεχόμενο του βάσει τῶν εὐαγγελικῶν διαταγμάτων καί συνοδικῶν καί πατρικῶν παραδόσεων.

α'. Ἡ πρώτη ὁμολογία πίστεως τοῦ Βέγκου (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1277)

Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέγκος λίγο μετά τήν ἄφιξη τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπείας καί τῆς ἐπίδοσης τοῦ παπικοῦ γράμματος, προσεκόμισε συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ του, μέ τήν ὁποία ἀπαντᾷ στίς παπικὲς ἐκκλήσεις καί γιά πρώτη φορά συγκεκριμενοποιεῖ στόν πάπα τὰ προνόμια πού τοῦ ἀπονέμει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἦτοι τό πρωτεῖο, τό ἔκκλητο καί τό μνημόσυνο⁵⁵. Τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς διαρθρώνεται σέ ἀντιστοιχία μέ τό κείμενο τῆς συνόδου καί ἔτσι ἐκφράζονται καί σέ αὐτό οἱ δυσκολίες καί ἡ ἄρνηση πολλῶν ἀρχιερέων, πρεσβυτέρων, διακόνων καί μοναχῶν νά δεχτοῦν τήν «εἰρήνη» μέ τήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Ἀναφέρονται ἀκόμη τὰ μέτρα πού πῆρε ἡ σύνοδος γιά νά νουθετήσῃ ἀρχικά τοὺς διαφωνοῦντες, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἐμμένοντες στίς ἀρχικὲς τους πεποιθήσεις ἀφορίσθηκαν καί ἀναθεματίστηκαν. Ἀξιοσημείωτη στό μέσο περίπου τῆς ἐπιστολῆς καί λίγο πρὶν τήν ὁμολογία πίστεως εἶναι ἡ φράση μέ τήν ὁποία ὁ Βέγκος αἰτιολογεῖ τήν ἀποστολὴ τῆς καί ἀποδέχεται τήν ὀρθοδοξία τῆς Ρώμης

54. Ἡ ἔρμηνεία τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης ἔχει ἀρκετές φορές ἀπασχολήσει τήν Πατερική γραμματεία τήν καλαιολόγια ἐποχῇ. Οἱ ἀντιπροσωπευτικώτερες θέσεις οἱ ὁποῖες ἐκφράζονται καί τήν ὀρθόδοξη ἔρμηνεία του εἶναι τῶν Νεῖλου Καβάσιλα (PG 149, 699-730) καί Συμεῶν Θεσσαλονίκης (PG 155, 120).

55. Ἡ ἐπιστολὴ πιθανότατα συντάχθηκε λίγο μετά τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν νουντσίων (τέλη Φεβρουαρίου - ἀρχὲς Μαρτίου) μέ σκοπὸ νά συμπληρώσῃ τήν κατά γενική ὁμολογία ἐλλιπέστατη σέ σύγκριση μέ αὐτὰ πού ζητοῦσε ὁ Πάπας, τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1277. Στὴν χρονολόγησή της, δηλαδή ἂν συντάχθηκε πρὶν ἢ μετά τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων, οἱ ἐκδότες τῆς Laurent - Dargrouzès δείχνουν νά συγγέουν τὰ γεγονότα. Ἐνῶ στὴν εἰσαγωγὴ ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφθηκε πρὶν τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν νουντσίων (σ. 80), στόν σχολιασμό τοῦ κειμένου ἰσχυρίζονται πὺς ἀγνοεῖται ἡ ἡμερομηνία ἄφιξης τῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς νά ἐπισημαίνονται οἱ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τῆς πού ὁμιλοῦν γιά τήν ἄφιξη αὐτῆ (σ. 479). Ὁ ἕτερος ἐκδότης τοῦ κειμένου Gill, *The Church union of the Council of Lyons* (1274), VIII(2) 35-40, ὑποστηρίζει σέ νεότερη μελέτη του (*Byzantium and the papacy*, σ. 165) ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη λίγο μετά τήν ἄφιξη τῶν νουντσίων στὰ τέλη Φεβρουαρίου ἢ στίς ἀρχὲς Μαρτίου 1277. Ἡ χρονολόγησις αὐτῆ πιστεύουμε πὺς βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ γεγονότα, ἀφοῦ ἐκτός τῆς ἐσωτερικῆς μαρτυρίας, δικαιολογεῖ καί τὴν ἴδια τὴν ὑπάρξη τῆς ἐπιστολῆς καί ἀποκαλύπτει τὰ αἷτια τῆς σύνταξής της. Ὁ πατριάρχης μετά τήν πλήρη γνώση τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων καί πρὶν τὴν ἀναχώρησι τῆς βυζαντινῆς πρεσβείας γιά τὴ Ρώμη, διέγινωσε ὅτι ἡ τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου θά ἐπέτεινε τὴν καχυποψία τοῦ Πάπα μέσα στίς γενικόλογες παραδοχὲς της. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καί συνέταξε ὁ ἴδιος ἓνα κείμενο τό ὁποῖο βρισκόταν πλησιέστερα στίς παπικὲς διεκδικήσεις, χωρὶς ὅμως στὴν παρούσα φάση νά τίς ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα. Ἀπλᾶ ἀπαντᾷ σέ ὅλες τίς αἰτιάσεις τῆς Ρώμης, ὅπως αὐτὲς περιγράφονται στό κείμενο τῆς παπικῆς ἐπιστολῆς (*Grandis affectus*) πρὸς τὸν Πατριάρχη.

καί τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία τῆς μέ αὐτά πού πρεσβεύει ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Βέκκος πρέπει νά τάραξε τήν Κουρία, καθώς ἀντιστρέφει τούς ρόλους καί κριτής τῆς δογματικῆς καθαρότητος γίνεται τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καί ὄχι ἡ Ρώμη⁵⁶. Στή συνέχεια ἐκτίθεται ἡ ὁμολογία πίστεως, ἡ ὁποία ὡς πρὸς τή σκοπιμότητά τῆς δημιουργεῖ κάποια ἐρωτήματα τά ὁποῖα εἶναι δύσκολο νά ἀπαντηθοῦν ἀπό τίς μέχρι σήμερα γνώσεις μας.

Στήν ὁμολογία ἡ ὁποία ὅπως φαίνεται ἀρχικά ἦταν αὐστηρά προσωπική, ὁ πατριάρχης ἀποδεχόταν τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμίαν τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ ἀποδοχή τοῦ αἰτούμενου ἀπό τῆ Ρώμη *filioque* γίνεται μέ τήν πρόθεση «διά» ὅταν χρησιμοποιεῖται τό ρῆμα «ἐκπορεύεσθαι» καί μέ τό «ἐκ» ὅταν χρησιμοποιεῖται τό συγγενές ἐννοιολογικά ρῆμα «προϊέναι»⁵⁷. Τό ἅγιο Πνεῦμα *πρόεισι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς, πρόεισι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καθάπερ ἀμέλει καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς*. Ἡ ὁμολογία αὕτη παρά τοῦ ὅτι βρῖσκεται κοντά στό πνεῦμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ὁρολογίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφενὸς ἀποφεύγει τόν ὄρο *ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Υἱοῦ* ἀφετέρου δέν ἀπαντᾷ σέ μιά σειρά ἄλλων θεμάτων (Καθαρτῆριο πύρ, ἄζυμα κ.ἄ.) πού θέτουν οἱ παπικῆς ἐπιστολές καί πού συναντῶνται στήν δευτέρη ὁμολογία τοῦ Βέκκου τόν Ἀπρίλιο τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἄρα ἀδιευκρίνιστη μένει ἡ σκοπιμότητα τῆς σύνταξής τῆς, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος μποροῦσε νά διαγνώσει τήν ἀναποτελεσματικότητά τῆς ἐνώπιον τῆς δυσπιστίας τῶν δυτικῶν καί τῶν αὐστηρῶν ὁδηγιῶν πού τοὺς εἶχαν χορηγηθεῖ.

Ἡ ἐξήγηση θεωροῦμε ὅτι βρῖσκεται στήν ὑπόθεση ὅτι ὁ Βέκκος μέ τή σύνταξη τῆς ἀντιπαρῆλθε τῆς πίεσεως τῶν παπικῶν πρέσβων παρόντων τῶν συνοδικῶν. Μπορεῖ μὲν νά μὴν ὑπεγράφη ἀπό τοὺς ἐπισκόπους, ἀλλά ἴσως νά τοὺς κοινοποιήθηκε τό περιεχόμενό τῆς χωρὶς νά ἐκδηλωθοῦν σημαντικῆς ἀντιδρά-

56. ... Ἦδη δὲ καὶ τὴν πίστεως ὁμολογίαν ἐκθεῖναι χρεῶν, ἵνα ἴδη σαφῶς ἡ μακαρίτης σου τό τε φρόνημα καὶ τὴν περὶ τὸ θεῖον γνώμην ἡμῶν καὶ ὡς, τῆς τῶν ἁγίων πατέρων εὐσεβείας ὡς εἰκὸς ἐξεχόμενοι, τὴν ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης ὀρθόδοξον οἶδαμεν, ὁμογνωμοῦντες ταύτη κατ' ἔννοιαν... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 483. Παρόμοια ἔκφραση χρησιμοποιεῖ ὁ Βέκκος καί στήν δευτέρη του ἐπιστολὴ τόν Ἀπρίλιο τοῦ ἰδίου ἔτους: ...ἐπεὶ ταῦτα πάντα οὕτως πρεσβεύει τε καὶ κηρύττει ἡ ῥηθεῖσα ἁγία ἐκκλησία τῆς Ρώμης, πιστεύομεν καὶ λέγομεν, ὅτι εὐσεβῶς καὶ ὀρθοδόξως καὶ ἀληθῶς διδάσκει καὶ κηρύττει ταῦτα ἡ ἁγία ἐκκλησία τῆς Ρώμης, πλὴν καὶ οὕτως ὀφείλομεν ἐμμένειν ἡμεῖς ἀπαρallάκτως ἐπὶ τοῖς ἀρχῆθεν κρατήσασι παρά τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἔθιμοις. A. Theiner - Fr. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Wien 1872, σ. 28.

57. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον, καὶ αὐτὸ Θεὸν εἶναι γνωριζόμενον ὡς ὁμοφυῆς τε καὶ ὁμοούσιον — καθάπερ γὰρ κατ' οὐσίαν καὶ φύσιν ἐστὶν ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον — τὸ πάντων κτισμάτων τελειουργόν, τὸ παντοδύναμον, τὸ πάντα γινώσκον καὶ τὰ βᾶθη τοῦ Θεοῦ. ὕπερ πρόεισι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς, πρόεισι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς... Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 485.

σεις. Ἡ ὑπόθεση δυστυχῶς δέν εἶναι εὐκολο νά ἐπαληθευτεῖ, ἀλλά ὑπάρχουν τρία στοιχεῖα πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι διευκολύνουν τήν ἀποδοχή τῆς:

α) Ἡ ἐπιστολή εἶναι ἔτσι συνταγμένη ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἔνωση ἐπιτελεῖται ἀποδίδοντας τά ἀρχῆθεν ἀπονενεμημένα προνόμια στή Ρώμη, τῆς ὁποίας ἡ καθαρότητα καί ἡ ὀρθοδοξία τῆς πίστεως ἀναγνωρίζεται ὡς συμφωνούσα κατ' ἔννοιαν μέ αὐτή τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπίσης ἡ ὁμολογία μέ τή χρησιμοποίηση πατερικῶν χωρίων πού σκοπό εἶχαν νά ἀποδείξουν τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία τῶν δύο πλευρῶν στό περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δόγμα, σκοπό μᾶλλον εἶχε νά πείσει τούς συνοδικούς καί τούς ἀντιδρώντες, παρά τόν Πάπα ὁ ὁποῖος δέν ζήτησε ποτέ αἰτιολόγηση καί πατερική θεμελίωση τοῦ Filioque, πολύ δέ περισσότερο τή χρήση ἀμφίσημης ὀρολογίας.

β) Ἡ ἀκολουθούμενη ὀρολογία ἀντλεῖται κυρίως ἀπό χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας⁵⁸ καί Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ⁵⁹, τά ὁποῖα ἀπομονώνονται ἀπό τά συμφραζόμενα καί συνδιάζονται αὐθαίρετα⁶⁰. Μάλιστα τά συγκεκριμένα

58. Πλεῖστα χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐμπεριέχουν τήν υἱοθετούμενη ἀπό τόν Βέκκο ὀρολογία, χωρίς ὅμως νά προϋποθέτουν τήν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση. Σκοπός τοῦ Κυρίλλου ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τά συμφραζόμενα καί ἀπό τήν ἐννοιολογική ἀνάλυση τῶν κειμένων του ἦταν ἡ υπεράσπιση τοῦ ὁμοουσίου καί τοῦ ὁμοφύου τῶν θείων ὑποστάσεων. Ὁ Κύριλλος ὅπως καί ὅλοι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦν καί καθορίζουν τίς σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος πάντα σέ σχέση μέ τή σωτηριολογία καί ἀντιδρώντας στήν ἀπειλή πού ἐκπροσωποῦσε γιά αὐτή ἡ πλάνη τῶν αἰρετικῶν. Τούς εἶναι ἄγνωστη ἡ τάση νά διεισδύσουν στό μυστήριο τῆς Ἁγίας Τριάδος καί νά τό ἐρμηνεύσουν μέ βάση τίς λογικές κατηγορίες, ὅπως αὐτό συμβαίνει στή λατινική Παράδοση ἀπό τόν Αὐγουστῖνο καί μετά.

Ἐναφέρουμε μερικά ἀπό τά χωρία τοῦ Κυρίλλου στά ὁποῖα συναντᾶται αὐτή ἡ ὀρολογία: Λόγος ΛΔ', PG 75, 585A: "Ὅτε τοῖνον τό Πνεῦμα τό ἅγιον ἐν ἡμῖν γενόμενον, συμμόρφους ἀποδεικνύει Θεοῦ, πρόεισι δέ καί ἐκ Πατρὸς καί Υἱοῦ, πρόδηλον ὅτι ἐκ τῆς Θείας ἐστίν οὐσίας, οὐσιωδῶς ἐν αὐτῇ καί ἐξ αὐτῆς προῖόν. Λόγος ΛΔ', PG 75, 589AB: "Ὁ δέ μακάριος Ἰωάννης ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καί τοῦ Υἱοῦ τό Πνεῦμα δεικνύων... Κατά τῶν Νεστορίου δυσφημιῶν πεντάβιβλος ἀντίρρησης, τ. Δ', κεφ. Γ', PG 76, 184: "Ὡσπερ γάρ πρόεισιν ἐκ τοῦ Πατρὸς τό Πνεῦμα τό ἅγιον αὐτοῦ κατὰ φύσιν ὑπάρχον καί κατὰ τόν ἴσον τούτω τρόπον καί δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς ἐν αὐτοῦ καί ὁμοούσιον αὐτῷ. Ἐπὶ ὁμνημα εἰς τό Κατά Ἰωάννην 16, 12. 13, PG 74, 444B: Οὐ γάρ ἀλλότριον τῆς οὐσίας τοῦ Μονογενοῦς τό ἅγιον νοεῖται Πνεῦμα, πρόεισι δέ φυσικῶς ἐξ αὐτῆς,... Γιά τίς θέσεις τοῦ Κυρίλλου σχετικῶς μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα πρβλ. Hubert du Manoir de Juaye, *Dogme et spiritualité chez saint Cyrille d'Alexandrie*, Paris 1944, σ. 224-230. N. Charlier, *La doctrine sur le Saint-Esprit dans le Thesaurus de saint Cyrille d'Alexandrie*, *Studia Patristica* II (1947), 187-193. A. Θεοδώρου, *Ἡ περί ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καί Ἐπιφανίου Κύπρου*, Ἀθήναι 1974, σ. 9-83. M. Orphanos, *The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers*, Athens 1979, σ. 39-45. Δεσπ. Λιάλιου, *Ἐρμηνεῖα τῶν δογματικῶν καί συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1994, σ. 274-296.

59. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς τόν Θαλάσιον περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῆς θείας Γραφῆς*, PG 90, 672, ἀπ' ὅπου τό χωρίο χρησιμοποιεῖται αὐτούσιο: *Τὸ γὰρ πνεῦμα τό ἅγιον ὡσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς, οὕτως καί τοῦ Υἱοῦ φύσει κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς, δι' Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον.*

60. Ἡ ταχτική αὐτῆ τοῦ Βέκκου στηλιτεύεται ἀργότερα ἀπό τόν Νεῖλο Καβάσιλα καθὼς ὀδηγεῖ σέ ἐννοιολογική νόθευση τῆς πατερικῆς σκέψης: ...ἀλλὰ καί τοῦτο τῆς τοῦ Βέκκου βδελυρίας φαίνεται μετασχόν· περιέκοψε γάρ τήν τῶν θεολόγων φωνήν, οὐκ ἄνευ τοῦ κακουργεῖν ἀφελόμενος. Ἀπό-

χωρία ιδιαίτερα συχνά συναντώμενα στήν ἀντιλατινική γραμματεία, βρίσκουν σέ μεταγενέστερους Πατέρες τήν ὀρθή τους ἐρμηνεία ἐντός τῶν πλαισίων τῆς Ὀρθόδοξης ἀντίληψης γιά τίς ἐνδοτριαδικές σχέσεις. Γι' αὐτό θεωροῦμε πῶς δέν ἦταν δύσκολο νά γίνουν ἀποδεκτά ἀπό τήν ὁμήγυρη τῶν ἐπισκόπων, ἀφοῦ ὁ Βέκκος δέν προχωρᾷ σέ δική του ἐπεξήγηση ἢ ἐρμηνεία καί ἀποφεύγει στήν παροῦσα φάση νά ἀποκαλύψει τίς λατινικές ἐρμηνευτικές τους ἐκδοχές καί τίς συλλογιστικές ἐνστάσεις πού προκαλοῦν στή διασάφηση τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων.

Μέ σκοπό νά ἀποσαφηνίσουμε τόν ἰσχυρισμό μας παραθέτουμε ἐνδεικτικά τό πῶς αὐτά γίνονται κατανοητά ἀπό σημαίνοντες ἀντιλατίνους Πατέρες τῆς Παλαιολόγειας ἐποχῆς. Ἔτσι κατὰ τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ ὁσάκις ὁ θεόφρων οὗτος Κύριλλος ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγει, τὸ ὁμοούσιον παρίστησι...⁶¹ καί Ἄλλ' ὁ τῆς Ἀλεξανδρείας, φάσι, Κύριλλος, ἔχειν φησί τὸν υἱὸν φυσικῶς ἐν ἑαυτῷ τὰ τοῦ πατρὸς ἴδια καί ἐξάιρετα, διαβαινούσης εἰς αὐτὸν φυσικῶς τῆς τοῦ γεννήσαντος ἰδιότητος καί ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ τὸ πνεῦμα λέγει· καί προχεόμενον ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ τὴν κτίσιν ἀγιάζειν, καί ἐξ ἀμφοῖν προχεόμενον οὐσιωδῶς⁶². Κατὰ τόν Νεῖλο Καβάσιλα ἡ φράση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Τὸ γὰρ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς, οὕτως καί τοῦ Υἱοῦ φύσει κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς, δι' Υἱοῦ γεννηθέντος, ἀφράστως ἐκπορευόμενον ὑποδηλώνει τὸ ταυτόχρονο τῆς γέννησης τοῦ Υἱοῦ καί τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς⁶³, ἐνῶ γιά τὰ χωρία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας σημειώνει ἔτι ὁ αὐτὸς θεῖος Κύριλλος πολλαχοῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καί φυσικῶς ἐξ αὐτοῦ καί οὕτως καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὡσπερ καί ἐκ τοῦ Πατρὸς... Ἄλλὰ τὰ προειρημένα τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὑπαρξίν ἔχειν σημαίνει· οὐ γὰρ ἄλλο τοῦτο καί ἄλλο τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ὡσπερ καί ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φυσικῶς εἶναι⁶⁴. Κατὰ δέ τόν Μάρκο Ἐφέσου τόν Εὐγενικό ἢ χρήση ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τῆς φράσης ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον γίνεται γιά νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἅμα τῇ γεννήσει νοείσθω καί ἡ ἐκπόρευσις⁶⁵, ἐνῶ ὁ

σπασμα ἀπὸ τό ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. Πρβλ. Κ. Λιάκουρα, *Ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα*, Ἀθήνα 1997, σ. 162.

61. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Λόγος Ἀποδεικτικός 2*, ΓΠΣ, τ. 1, σ. 136.

62. Ὁ.π., σ. 134.

63. Ἰσον γὰρ τὸ τοῦ θεοῦ Μαξίμου δύναται τοῖς λέγουσι «τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς σὺν Υἱῷ γεννηθέντι ἐξ αὐτοῦ ἀφράστως ἐκπορευόμενόν ἐστιν». ἀμφω γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως ἐξέλαμψαν ὅ τε Υἱὸς καί τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τό ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ὅ.π., σ. 183.

64. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τό ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ὅ.π., σ. 201.

65. ὅταν δὲ ὁμοῦ καί τὴν ὁμοουσιότητα δηλοῦν ἐθέλωσι, τότε καί τὸ «δι' Υἱοῦ» προστιθέασι καί «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον λέγουσιν, ὡσανεὶ λέγοντες», οὐκ ἄνευ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ἑτεροφυῶς

μετέπειτα πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος ἀφιέρωσε 4 κεφάλαια στό *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* ἔργο του, σὰ ὅποια ἐπεξηγεῖ ὅτι οἱ θέσεις καὶ τὰ χωρία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, πού χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον γιά νά ὑποστηρίξουν τό λατινικό δόγμα, κατὰ Λατίνων εἰσὶ καὶ τῆς νῦν θεολογίας ἐκείνων ἀλλότρια⁶⁶. Ἀποκαλυπτική εἶναι ἡ ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ μετέπειτα πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος, βασικός ἀντίπαλος τοῦ Βέκκου στίς δογματικές συζητήσεις τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ φρασεολογία λοιπόν τῶν δύο ἀνδρῶν, κατὰ τόν Γρηγόριο Κύπριο, μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια, ἀλλά νά διαφέρει ἡ ἐρμηνευτική τῆς προσέγγιση καὶ οἱ ἐπακόλουθες ἐπεξηγηματικές τῆς παραφράσεις, πού στήν περίπτωση τοῦ Βέκκου καὶ τῶν λατίνων ὅταν γίνονται ὁδηγοῦν στήν αἵρεση. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Γρηγόριος Κύπριος, “Ὅθεν καὶ λεγόντων ἐκείνων, δι’ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεται, λέγομεν καὶ ἡμεῖς ὡς ἐκεῖνοι, δι’ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Νοοῦντων δὲ πάλιν ὑπαρξίν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι καὶ πρόοδον εἰς τὸ εἶναι ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἔκφρασαν δέ, φανέρωσαν, ἔκλαμψιν διὰ τοῦ Υἱοῦ, οὕτω νοοῦμεν καὶ φρονοῦμεν ἡμεῖς καὶ οὐδὲν οὕτω φρονοῦντες, τῇ τῆς ἐκπορεύσεως ρῆσει, τρόπον τῆς ὑπάρξεως σημαινούση λυμαινόμεθα. Τὸ τοίνυν δι’ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα, ὅπερ εἶπον αὐτοί, οὐκ ἂν εἴη τὸ δι’ Υἱοῦ τὴν ὑπαρξίν ἔχειν σημαῖνον. Εἰ δέ γε σημαίνει φάτε, τί μὴ δόγμα τίθεται τις ὑμῶν τοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, λέγω δὴ τὸ δι’ Υἱοῦ τὴν εἰς τὸ εἶναι πρόοδον ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον...”⁶⁷ καὶ ἀλλοῦ, εἴρηται δὲ καὶ τῶν ἁγίων ἐνίοις δι’ Υἱοῦ παρὰ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, καὶ εὐσεβῶς εἴρηται, οὐχ ὅτι ἀτελής ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Πνεύματος ὑπαρξίς, οὐδ’ ὅτι ὅλως ἔσχε τὸν Υἱὸν αἴτιον, ἢ μόνον ἢ μετὰ τοῦ Πατρὸς, ἀλλ’ ἐκεῖθεν ἐκ τῆς Πατρικῆς τουτέστιν οὐσίας ὑφιστάμενον, ὡς εἴρηται, τέλειον συμπαρομαρτεῖ τῷ Λόγῳ κατὰ τοὺς εἰρηκότας θεηγόρους...⁶⁸. Ἀφήσαμε στό τέλος τόν σχολιασμό πού κάνει γιά τό ἴδιο θέμα ἡ σύνοδος στόν ἀποσταλλέντα στόν αὐτοκράτορα Τόμο, τό 1273. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ καὶ ἡ σύνοδος προκαλούμενοι προφανῶς ἀπό τόν αὐτοκρατορικό τόμο πού ἐπιχειροῦσε νά ἀποδείξει τήν κατ’ ἔννοιαν συμφωνία λατίνων καὶ ὀρθοδόξων, παρουσίασαν μέ ἰδιαιτέρο τρόπο τήν ἐρμηνεία τοῦ συναντώμενου σέ ἀρκετούς Πατέρες τύπου ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα. Ὁ συλλογισμός τους στηρίζεται σέ δύο σημεία. Πρῶτον στή σημασία τῶν προθέσεων διὰ καὶ ἐκ, ἢ ὅποια σέ καμμιά περίπτωση δέν εἶναι ἡ ἴδια. Ἀπλή γνώση τῆς γραμματικῆς καὶ ρητορικῆς τέχνης θεωρεῖται

παρὰ τὸν Υἱόν, ἀλλ’ ἅμα τῇ γεννήσει νοεῖσθω καὶ ἡ ἐκπόρευσις, Μάρκου Ἐφέσου Εὐγενικοῦ, Συλλογιστικά Κεφάλαια πρὸς Λατίνους, 38, PO 17, σ. 268.

66. Γενναδίου Σχολαρίου, Ἀπαντα τὰ εὕρισχόμενα, ἐκδ. L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, Paris 1928-1936, τ. II, σ. 33-40. Θ. Ζήση, Γεννάδιος Β' Σχολάριος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 246 καὶ 433-434.

67. Γρηγορίου Κυπρίου, Ἀπολογία πρὸς τὴν κατὰ τοῦ τόμου μέμφιν ἰσχυροτάτη, PG 142, 265A.

68. Γρηγορίου Κυπρίου, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 142, 290C.

ἀρκετὴ γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῆς διαφορᾶς τοῦ διὰ τοῦδε τι ἀπὸ τό ἐκ τοῦδε. Δεύτερον στὴ χρῆση τοῦ ῥήματος ἐκπορεύεσθαι καὶ στὸν στόχο πού ἐξυπηρετεῖ μέσα στὰ ἔργα τῶν ὀρισμένων Πατέρων. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Τόμος: Τὸ τῆς ἐκπορεύσεως ὄνομα κατὰ δύο τρόπους παρὰ τῆ Γραφῆ εὐρίσκεται λαμβανόμενον· πῆ μὲν γὰρ κατὰ τὰς ὁμωνύμους κατανοεῖται φωνάς, πολλοῖς πραγμάτων προσαρμοζόμενον εἰδεσιν, ὁρμὴν τινα καὶ κίνησιν σημαῖνον προαιρετικὴν τε καὶ φυσικὴν, καθ' ἣν εἰσι πάντως ἐκεῖνα προχωροῦντα τε καὶ προβαίνοντα· πῆ δὲ τὴν ὑπαρκτικὴν τῆς ὑποστάσεως ἔμφασιν παραδηλοῖ τοῦ Πνεύματος μόνον, καὶ αὐτῷ τῷ πνεύματι μόνῳ ὑπεξήρηται καὶ ἀφώρισται, ἀλλ' οὐ πρὸς πολυσχιδεῖς σημασίας κατὰ τὴν ὁμωνύμων φύσιν καταμερίζεται. Τὸ τοῖνον ζωαρχικὸν καὶ ὑπερούσιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀρρήτως κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνήν, ἅμα τῷ τὸν Υἱὸν γεννηθῆναι ἀχρόνως καὶ ὑπὲρ ἔννοιαν, κεχορηγητὰι δὲ δι' Υἱοῦ τῷ κόσμῳ,... "Ὅτι γοῦν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐνηνθρωπηκότος ἡ Τριάς ἐπεγνώσθη καὶ ὅτι δι' αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις αὐτός τε ὁ Παράκλητος οὐσιωδῶς, ὡς ἂν εἶπῃ τις, ἀνεκφοίτητος Πατρός καὶ Υἱοῦ μεμενηκώς, ἐνδεδήμηκεν, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὴν εἰς ἄλληλα περιχώρησιν καὶ τὸ συναφές τῆς σχέσεως πρὸς τὸν γεννησαντα τοῦ Υἱοῦ — ἅμα γὰρ πατὴρ καὶ υἱὸν ἐννοεῖσθαι, ἀδιακόπως καὶ συνεχῶς ἡ τῶν πρὸς τι φύσιν ἐστὶ κατασκευάζουσα —, διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον λέγεται⁶⁹. Συνάγεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτῆ σχετικά μὲ τὴν ὀρθόδοξη κατανόηση τῆς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἦταν ἰδιαίτερα οἰκεία τόσο στὸν Βέκκο ὅσο καὶ στοὺς συνοδικούς.

γ) Ἀπὸ τῆ μετέπειτα πορεία τῶν γεγονότων καθίσταται εὐνόητο ὅτι οἱ ἐπίσκοποι θεώρησαν τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὴν ὁμολογία ὡς προσωπικὸ θέμα τοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος κλήθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' νὰ ὑπηρετήσῃ μιὰ πολιτικὴ κατευνασμοῦ τῆς παπικῆς καχυποψίας⁷⁰. Ἀπέφυγαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ διολί-

69. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 161-163. Ἡ «δι' Υἱοῦ» ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, ἡ σημασία του καὶ ἡ προγενέστερη πατερικὴ καὶ συνοδικὴ παράδοση του παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη. Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Πρὸς ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰάκωβον*, PG 142, 534-565, καὶ *Πρὸς Θεόδωρον Δούκαν τὸν Λάσκαριν*, PG 142, 565-584. Ὁ Βλεμμύδης συνοφίζοντας τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ πρὸς ἀποφυγὴ παρανοήσεων σημειώνει: ...χρεῶν γὰρ ὁμολογεῖσθαι τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν, ἀρχὴν καὶ αἰτίαν καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ. Μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ, καὶ οὐκ ἂν εἴῃ αἴτιον ἀρχικὸν ὁ Υἱός, ὡν αὐτοαἴτιος ὁ Πατήρ. Μίαν γὰρ ἀρχὴν τὸν Πατέρα τὸν ἀναρχον δογματίζομεν καὶ κτίσεως καὶ θεότητος, τῆς κτίσεως ποιητικὴν, φυσικὴν τῆς θεότητος. Ὁ μὲν οὖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγων, ὑπόψιαν παρέχει τοῦ, τὸν Υἱὸν δογματίζειν ἔχοντα τὸ προβλητικόν, ὡς ὁ Πατήρ τὸ γεννητικόν. Καὶ διὰ τοῦτο φησιν ὁ θεῖος οὗτος ἀνὴρ (Δαμασκηνός), ὅτι Ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν. Ὁ δὲ λέγων ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ, προδήλως ὁμολογεῖ, τὸν Πατέρα μόνον αἴτιον εἶναι τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως. Πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Υἱός, οὕτως ἔχει λαβὼν αὐτὰ παρὰ τοῦ Πατρὸς, οὐσιωδῶς δηλονότι, καὶ φυσικῶς, ὡς κυρίως Υἱὸς ἐκ κυρίως Πατρὸς... PG 142, 557

70. Ὁ προσωπικὸς καὶ ὄχι ὁ συνοδικὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου ἀποκαλύπτεται σὲ λόγῳ τοῦ Μιχαὴλ Η' πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τὸ 1279, ὅταν τοὺς θυμίζει πὼς δὲν ἀπαίτησε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἐλάχιστην ὑποχώρησιν σὲ θέματα πού ἀπτονται τοῦ δόγματος, οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ ἐπίσκοποι ἐξέκλιναν ποτὲ σὲ θέματα πίστεως. Βλ. παρακάτω σ. 226f.

σθηση σέ δογματική κακοδοξία, ἀλλά ἀνέχθησαν πρὸς υπεράσπιση τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τῆ σύνταξη καί τὴν ἀποστολή μιᾶς ὁμολογίας τοῦ πατριάρχη ἢ ὁποία ὡς πρὸς τὴ φρασεολογία τῆς δηλώνει ἀπὸ ὀρθόδοξη ὀπτική γωνία τὴ βαθύτατη φυσική σχέση τῆς ἀϊδίας καί ἄρρητης συμφύτας καί τό ὁμοούσιο τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων.

Ἐπιπλέον αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ τῆς ἀνεπάρχεια ὡς πρὸς τίς αἰτιάσεις τῆς Ρώμης, πού θεωροῦνταν ἀπαραίτητη τὴ συγκεκριμένη στιγμή ὥστε νά ἔχει τὴ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ ὄλων, πιστεύουμε πὼς ἀπέτελεσε καί τὴν κύρια αἰτία τῆς ὑπαρξης καί δεύτερης ἐπιστολῆς τοῦ Βέκκου, ἢ ὁποία ὅπως θά δοῦμε εἶναι περισσότερο συγκεκριμένη καί παραχωρητικὴ σέ ὅ,τι ζητεῖτο ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἀφοῦ οἱ παρεμβάσεις του στὰ κείμενα τῶν Πατέρων καί ὁ τρόπος παράθεσής τους ὑπονοεῖ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ καθορισμοῦ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων. Συντάχθηκε δέ ἓνα μῆνα ἀργότερα καί ἀφοῦ τό κύριο σῶμα τῶν ἐπισκόπων εἶχε ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἀντίγραφο τοῦ συνοδικοῦ τόμου καί ἡ ἐπιστολὴ ἐπιδόθηκαν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀντιπροσωπεΐα⁷¹ πού μετέφερε τίς ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ Ἀνδρονίκου⁷² γιὰ νά κοινοποιηθοῦν στόν Ἰωάννη ΚΑ' καί νά τοῦ παρουσιάσουν τό πεπραγμένο τῆς ἐνώσεως. Στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Μιχαήλ Η' πιστοποιεῖ τὴ συμμόρφωση τῶν ἐπισκόπων καί τῶν κληρικῶν του, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν ὅσα ὁ ποντίφηκας μέσω τῆς πρεσβείας του ζητοῦσε⁷³.

71. Γιὰ τὴν πρεσβεία αὐτὴ πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη, τὸν Κωνσταντῖνο Μελιτηνιώτη καί τὸν Γεώργιο Μετοχίτη καί σκοπὸ εἶχε νά ἀνακοινώσῃ ἐκ νέου τὴν ἀφοσίωση τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ διαδόχου του στὴν Ἁγία Ἐδρα βλ. Fr. Dölger, *Regesten* 2029. Γιαννακόπουλου, Μιχαήλ Η', σ. 227-228. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 74, 80-82. Roberg, *Die Union*, σ. 183-185.

72. Delorme-Tăutu, *Acta Ioannis XXI*, no 14.

73. «...cum eisdem venerabilibus nuntiis supereminētis apostolicae Sanctitatis tractatum exstitit et Deo coadiuvante completum quicquid negotii executio postulabat et eisdem a Sanctitate apostolica specialiter fuit iniunctum, roborans et confirmans diversis litteris et scripturis omnia et singula, quae de catholica fide sacrosancta Romana Ecclesia tenet, docet et praedicat, quae simili modo etiam per primogenitum meum imperatorem Graecorum et aliarum gentium, quae subditae sunt imperio meo, Constantinum, devotum filium Vestrae apostolicae Sanctitatis, qui una mecum ad hoc opus viriliter laboravit, instructus benedictione vestra, secundum quantitatem sui temporis in divinis operibus et salutaribus allimarum et pacis, venerabilem quidem dominum patriarcham et per ceteros Praelatos Orientalis Ecclesiae, qui una nobiscum in unitate spiritus convenerunt, sanctae Romanae Ecclesiae ac eiusdem pontificis recognoscentes primatum et sibi debent debitam reverentiam et honorem et cetera quae in ipsis apertius continentur, sunt valata et etiam roborata propriis subscriptionibus et sigillis, prout misericordia Superni Iudicis, qui cuncta in aequitate disponit, salubriter dispensavit et obturavit ora obloquentium inania et mendacia, quae odit Dominus et detestatur;». Delorme - Tăutu, *Acta Ioannis XXI*, no 14.

β'. Ὁ δογματικός ὄρος τῆς συνόδου τῆς Λυών (1274) καί ἡ πιθανότητα ὑπογραφῆς του ἀπό τήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως

Αὐτήν τήν ἐποχή, Φεβρουάριος - Ἀπρίλιος 1277, πιθανολογεῖται ἀπό δυτικούς ἐρευνητές καί ἡ ὑπογραφή ἀπό τή σύνοδο τῶν ἐπισκόπων καί τούς κληρικούς τῆς δογματικῆς ἀπόφασης τῆς Συνόδου τῆς Λυών⁷⁴. Οἱ δύο βασικοί μελετητές τοῦ κειμένου, ὁ Laurent καί ὁ Gill φαίνεται πῶς δέν υἱοθετοῦν τήν ἴδια ἄποψη γιά τόν χαρακτήρα καί τή βαρύτητα τῆς ἐπιγραφῆς πού τό συνοδεύει καί ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ἡ συνοδική διάταξις ἦν ἐποιήσαντο οἱ τότε ἀρχιερεῖς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*⁷⁵. Ὁ Laurent ὑποθέτει πῶς τό κείμενο τῆς δογματικῆς ἀπόφασης τῆς Λυών ὑπογράφηκε μᾶλλον ἀπό τή σύνοδο καί τόν κλῆρο κατά τήν ἐποχή πού οἱ πρέσβεις τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΑ' βρίσκονταν στήν Κωνσταντινούπολη (Ἐνοιξη 1277) καί πίεζαν τούς Ὀρθοδόξους γιά ἔμπρακτες ἀποδείξεις τῆς συμφωνίας πού ἐπετεύχθη στή Λυών. Ἐπιχειρεῖ δέ νά συνδυάσει τό κείμενο αὐτό μέ συνοδική πράξη, πού ὑπογράφεται ἀπό ὅλους τούς κληρικούς καί ἡ ὁποία μνημονεύεται στή δεύτερη ἐπιστολή Βέκκου, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277. Ἡ θέση του αὐτή θεωροῦμε πῶς εἶναι αὐθαίρετη τόσο ἀπό πλευρᾶς τεκμηρίωσης στίς πηγές, ὅσο καί ἀπό πλευρᾶς συμφωνίας της μέ τά διαδραματιζόμενα στήν Κωνσταντινούπολη τήν ἐποχή αὐτή. Τοῦ διαφεύγει συγκεκριμένα ἡ σαφῶς πιό ἐγγύτερη μέ τά λατινικά δόγματα ὁμολογία πίστεως, πού ὁ Ἰωάννης ΚΑ' ἀπαιτοῦσε ἀπό τήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι τόσο προσεκτική πού ἀποκλείει ὅποιεσδήποτε ἐννοιολογικές διαφοροποιήσεις, προλαβαίνει ἐνδεχόμενες θεολογικές παρανοήσεις καί δέν ἀναφέρεται σέ προγενέστερη κοινή πατερική παράδοση. Ὅλοι οἱ πάπες ἀπό τόν Γρηγόριο Γ' ἕως καί τόν Νικόλαο Γ' δείχνουν νά ἀγνοοῦν τήν ἀποδοχή τοῦ ὄρου τῆς Λυών ἀπό τόν κλῆρο. Ἡ μελέτη τῆς παπικῆς ἀλληλογραφίας πρὸς τό Βυζάντιο ὅλη τή δεκαετία τοῦ 1270 ἀποδεικνύει περὶτρανα τήν ἄποψή μας. Ὅπως διαπιστώσαμε ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν ἐπιστολῶν καί τῶν ὁδηγιῶν μέ τίς ὁποῖες ἐφοδιάζαν τίς πρεσβείες τους πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη μετά τό 1275, που-

74. V. Laurent, Regestes, no 1429.

75. Τό κείμενο εἶναι τό ἐξῆς: *Ἐπειδήπερ ἡ ἱεροαγία ρωμαϊκή τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία, μήτηρ οὔσα πάντων τῶν πιστῶν καί διδάσκαλος, κρατεῖ βεβαίως καί διαμαρτύρεται καί διδάσκει ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀπὸ τοῦ πατρὸς αἰωνίως ἅμα τε καί ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ὡς δύο ἀρχῶν, ἀλλ' ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς, οὐ δυσὶν ἐκπορεύεσθαι, ἀλλὰ μιᾷ ἐκπορεύεται, καί ταύτην τήν τῶν ὀρθοδόξων πατέρων καί διδασκάλων, Λατίνων ἅμα καί Γραικῶν, πρόδηλον εἶναι γνώμην καί ψήφισμα, οὐκ ὀλίγοι διὰ τήν τῆς ἀναντιρρήτου ἀληθείας ἀγνωσίαν εἰς πολλὰς καί ποικίλας πλάνας περιωλίσθησαν. Ἡμεῖς τοιγαροῦν, τοῖς πλανῶσι τήν ὁδὸν περικελεύεσθαι ἐπιποθοῦντες, καταχρίνομεν καί ἀποδοκιμάζομεν καί ἀναθεματίζομεν πάντας τοὺς τολμῶντας ἀρνεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αἰωνίως παρὰ τοῦ Πατρὸς καί Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, εἴτε προπετεῖ τόλμη διίσχυρίζεσθαι ἢ διαβεβαίουσιν ὡς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τοῦ Πατρὸς καί παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἅτε ἐκ δύο ἀρχῶν καί οὐ μιᾶς ἐκπορεύεται. Laurent - Darouzzès, ὁ.π., σ. 325. Οἱ ἐκδότες παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις ἀποδέχονται ὅτι ὑπεγράφη ἀπὸ τῆς συνόδου, ἀλλὰ θεωροῦν ὡς πιθανότερη ἡμερομηνία τά τέλη τοῦ 1274.*

θενά δέν γίνεται ἔστω καί μνεΐα τῆς ἀποδοχῆς τοῦ δογματικοῦ ὄρου τῆς Λυών. Ἀντιθέτως κυριαρχεῖ ἡ καχυποψία τῶν παπῶν μπροστά στίς ὑπεκφυγές καί στήν ἄρνηση τῆς Ἐκκλησίας νά εὐθυγραμμιστεῖ δογματικά μέ τή Ρώμη⁷⁶. Ἀντιθέτως ὁ Gill πού ἐκδίδει πρῶτος τό κείμενο⁷⁷ δείχνει νά ἀμφιβάλλει γιά τήν ὑπόθεση τοῦ Laurent. Ἐξετάζοντας τό κείμενο διαπίστωσε πῶς πρόκειται γιά μιᾶ *literal traslation* τοῦ δογματικοῦ ὄρου τῆς Λυών. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ἡ ἐπιγραφή πού τό συνοδεύει προέρχεται ἀπό κάποιον μεταγενέστερο γραφέα, πού ἀγνοεῖ προφανῶς τήν προέλευσή του καί ἂν τό κείμενο ὑπογράφηκε ἀπό τή σύνοδο. Ἡ ἐρμηνεία του, πού παρουσιάζουμε παρακάτω, θεωροῦμε πῶς εἶναι ἀρκετά πειστική, ἂν καί ὁ ἴδιος τή θέτει μέ ἐρωτηματικό. Τό κείμενο ἦρθε στήν Κωνσταντινούπολη μέ τήν ἐπιστροφή τῆς πρεσβείας πού ἔλαβε μέρος στή σύνοδο τῆς Λυών καί μεταφράσθηκε στά Ἑλληνικά. Κατόπιν τούτου ἀπέτελεσε μέρος τῆς συλλογῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν καί συνοδικῶν κειμένων πού ἀφοροῦσαν τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τήν ἐποχή τοῦ Μιχαήλ Η'. Ἀπό αὐτά ἀντιγράφοντας οἱ γραφεῖς τῶν κωδίκων Christianus gr. 54 καί Alexandrinus gr. 182 περιέλαβαν καί τό κείμενο αὐτό θεωρώντας το συνοδική διάταξη. Ὁ Gill καταλείνοντας τήν ὑπόθεσή του ἀδυνατεῖ νά τό χρονολογήσει καθῶς καί νά τό χαρακτηρίσει συνοδική διάταξη.

Ἀντιλαμβανόμενοι τή δυσκολία αὐτή θά προσπαθήσουμε νά θεμελιώσουμε τόν ἀρχικό του συλλογισμό διευκρινίζοντας τή δογματική σημασία τοῦ ἐγγράφου καί ἐπισημαίνοντας:

α) τήν ἄγνοια μιᾶς τέτοιας καί τόσο σημαντικῆς ὁμολογίας ἀπό τοὺς Πάπες τῆς ἐποχῆς,

β) τήν ἀπουσία μιᾶς παρόμοιας ἢ παραπλήσιας δογματικῆς διατύπωσης ἀπό ὅλα τά μετέπειτα τῆς Λυών συνοδικά κείμενα καί ἀποφάσεις

καί γ) τήν ἀντίδραση, πού ἀκόμη καί ἡ φιλενωτική μερίδα τῶν ἐπισκόπων ἐκδήλωνε κάθε φορά πού αὐτοκράτορας καί πατριάρχης ἐπιχειροῦσαν νά θίξουν θέματα πίστεως.

Σ' αὐτό τό τρίτο σημεῖο νομίζω πῶς πρέπει νά ἐπιμείνουμε περισσότερο καθῶς γιά τό συγκεκριμένο θέμα ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες πού διέφυγαν τῶν προαναφερομένων ἐρευνητῶν. Ὁ ἱστορικός Παχυμέρης μεταφέρει στό ἔργο του ὁμιλία τοῦ Μιχαήλ Η' πρὸς τή σύνοδο καί τοὺς κληρικούς τοῦ πατριαρχείου στήν ὁποία ἐπικαλεῖται τήν πιστότητά του μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη, περί τό 1279, στόν χρυσοβούλλειο λόγο πού ἐξέδωσε τό 1273. Σ' αὐτόν ὑποσχόταν

76. Τό περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Ε' καί κατόπιν τοῦ Ἰωάννη ΚΑ' ἀναλύεται καί σχολιάζεται ἀπό τόν Μ.-H. Laurent, *Georges le Métochite, ambassadeur de Michel VIII Paleologue auprès du B. Innocent V*, Studi e Testi 123, σ. 154-155, ἐνῶ ἀποκαλυπτικές εἶναι οἱ ἀπαιτήσεις καί ὁ ἐκνευρισμός τοῦ Νικολάου Γ', ὁ ὁποῖος διέγρωσε ἀπό τήν μέχρι τότε ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων τή μή ικανοποίηση τῶν θέσεων τῆς Ρώμης. Γιά τό συγκεκριμένο θέμα βλ. παρακάτω.

77. Gill, *The Church union of the Council of Lyons (1274)*, IV(1) 23.

ὅτι δέν θά ζητοῦσε τίποτα παραπάνω ἀπό τήν Ἐκκλησία παρά τήν παραχώρηση στόν πάπα τῶν τριῶν προνομίων, ἤτοι τοῦ μνημοσύνου, τοῦ πρωτείου καί τοῦ ἐκκληΐου. Διακηρύττει μάλιστα ὅτι θά ὑπερασπίσει τήν ἀκεραιότητα τῆς πίστεως καί θά ἀποτρέψει ἀκόμη καί τήν προσθήκη ἐνός ἰῶτα στό σύμβολο τῆς πίστεως. Εὐχρινέστατα ἐπίσης ὁ Μιχαήλ Η' προτρέπει τούς συνοδικούς νά συμπεριφέρονται φιλικά πρὸς τούς πρέσβεις τοῦ πάπα, ὥστε νά τούς παραπλανήσουν, ἀφοῦ αὐτό δέν κοστίζει τίποτε καί εἶναι γιά τό καλό τοῦ κράτους. Συναμα καταδικάζει καί διαμαρτύρεται γιά τή συμπεριφορά μερικῶν οἱ ὅποιοι χλεύαζαν τούς λατίνους μοναχοὺς πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στό Πέραν, λέγοντάς τους ὅτι τά περί εἰρήνης καί συμφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι ἀπάτη καί ὅτι θά μπορούσαν νά τό διαπιστώσουν ἂν ζητοῦσαν περισσότερες ἀποδείξεις γι' αὐτό. Εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι μέχρι ἐκείνη τή στιγμή (1279), ἀλλά καί μετέπειτα ὅπως θά δοῦμε, οὐδέποτε οἱ συνοδικοὶ κλήθηκαν νά ὑπογράψουν ὁμολογία πίστεως μέ τίς λατινικές κακοδοξίες, ἀφοῦ θά γινόταν ἐπίκλησή της καί θά ἀπαιτεῖτο ἐπανάληψή της κατά τίς δύσκολες στιγμές πού περνοῦσε ἡ αὐτοκρατορία τό 1279⁷⁸. Ἐνα ἄλλο γεγονός πού συνηγορεῖ στήν ὀρθότητα τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Gill εἶναι ὅτι τό περιεχόμενο καί ἡ ἀποδοχή τῶν βασικῶν σημείων μιᾶς τέτοιας Ὁμολογίας ἀποτελοῦν τό συνεχές ζητούμενο ἀπό τούς πάπες μέχρι καί τό 1280. Ὅλα τά συνοδικά κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὄχι μόνο ἀποφεύγουν τή χρήση τῆς φρασεολογίας τοῦ ὅρου τῆς Λυῶν, ἀλλά καί σημειώνουν τήν ἀπαρέγκλιτη πίστη τῶν συνοδικῶν στή δογματικὴ καθαρότητα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ἀκόμη καί ἡ ὁμολογία τοῦ Βέκκου τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, ἡ ὁποία εἶχε προσωπικὸ χαρακτῆρα, στό θέμα τοῦ ὅρκου καί τῆς ὁμολογίας τῶν ἐπισκόπων ἀρκεῖται σέ παραπομπή στό συνοδικὸ κείμενο τῆς 19ης Φεβρουαρίου, ὅπου δέν ὑπάρχει καμμία ἀναφορά σέ δογματικὰ θέματα, ἐνῶ ὡς πρὸς τήν ὀρολογία τῆς ἀποφεύγει τόν ὅρο τοῦ Αὐγουστίνου «*principe*» ὅπως θά δοῦμε παρακάτω. Καθίσταται ἔτσι εὐνόητο ὅτι ἀκόμη καί ὁ Βέκκος ἀγνοεῖ τήν ὑπαρξη καί ὑπογραφή τοῦ κειμένου, πρᾶγμα ἀδύνατον ἂν υἰοθετηθεῖ ἡ ἄποψη του Laurent. Ἐπιπρόσθετα πρέπει νά

78. Παραθέτουμε τά σημαντικώτερα σημεία τοῦ λόγου τοῦ Μιχαήλ Η' πού τεκμηριώνουν τήν ἄποψή μας: Εἶχον μὲν οὖν ἐπὶ λογισμῶν ἀνύσαι τὸ πᾶν ἐντεῦθεν, ὡς μηδὲν πλέον ζητησάντων τῶν Ἰταλῶν· οὕτω γὰρ καὶ πρὸς ὑμᾶς ἐποιούμην τὰς συνθεσίας, καὶ ὁ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ χρυσοβούλλειος λόγος τοῖς λόγοις μου μαρτυρήσει. Ἐπεὶ δὲ τῶν ἡμετέρων τινές, ὡς πέπυσμαι, καὶ μᾶλλον οἷς ἀνδάνει τὸ σχῆσθαι, οὐκ οἶδ' ὅ τι παθόντες, εἰ μὴ τις πείραν θ' ἡμῶν ταῦτ' εἶποι καὶ μερικῶν ἐπανάστασι, φρερίοις ἐντυχόντες κατὰ πού τὴν Περαιάν, χλεύην τὴν εἰρήνην εἶπον καὶ ἀπάτην εἶναι καὶ προὔβιβασαν σφᾶς τὸ πλεὸν κατὰ τινα δοκιμὴν — καὶ τοῦτό ἐστι τὸ τῆς ἐπιστάσης πρεσβείας κεφάλαιον... Ἐγὼ γὰρ, καὶ ὁ σύσιστωρ εἴη Θεός, ὑπὲρ τοῦ μὴ τι παραλυθῆναι τῶν ἡμετέρων μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς κεραίας ἢ μὴν ἰῶτα, αὐτὸς ἐγὼ καθυπισχνοῦμαι αὐτὸ τὸ θεῖον σύμβολον τῶν πατέρων ἐνθεῖναι σημαῖα καὶ πολεμῆσαι μὴ ὅτι γε Ἰταλοῖς, ἀλλὰ καὶ παντὶ ἔθνει ὑπὲρ τούτων ἀμφισβητοῦνται... Ἀξιώ γοῦν καὶ προσπύσσεσθαι σφᾶς φιλικῶς καὶ ἀσπάξεσθαι εὐμενῶς, μήπως καὶ τὴν θήραν, ὃ θη φασιν, ἀνασποβήσωμεν, καὶ μᾶλλον πάπα γεγονότος νέου καὶ οὐ κατὰ Γρηγόριον ὄντος εὐμενοῦς οὕτω τοῖς ἡμετέροις πράγμασι. Τὸ δ' ἐντεῦθεν ἐμοὶ μελήσει, μηδὲ διωρίαν λαβόντι βουλῆς, τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀποκρίσεως. Παχυμέρη, Μιχαήλ Παλαιολόγος, VI, 15.

σημειωθεί καί ἡ μή ἀναφορά του στίς συνόδους τῶν Βλαχερνῶν καί στά παράλληλα κείμενά της, καθώς ἡ ὑπογραφή μιᾶς τέτοιας συνοδικῆς διάταξης θά ἀποτελοῦσε σίγουρα στοιχεῖο καταδίκης γιά τούς τότε συνοδικούς.

Κατά τήν ἴδια ὁμως ἐποχῇ ἀποφασίστηκε νά σταλεῖ ἡ τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου καί στους ἡγεμόνες τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Ἡπείρου μέ σκοπό νά τή συνυπογράψουν. Κατόπιν τόν Ἀπρίλιο ὑπό τήν πίεση τῶν δυσμενῶν πολιτικῶν ἐξελιξέων καί τῶν αὐστηρῶν παπικῶν ὁδηγιῶν, πού ἐξελικτικά οἱ πρέσβεις τῆς Ρώμης ἐφήρμοζαν, ὁ Μιχαήλ Η' καί ὁ Ἀνδρόνικος ἀναγκάστηκαν νά ὀρκισθοῦν ἐνώπιον λαϊκῆς συνέλευσης στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν ὑπακοή στόν Ρωμαῖο ποντίφηκα καί νά ὑπογράψουν γιά δευτέρη φορά νέα ὁμολογία πίστεως⁷⁹.

γ'. *Ἡ δευτέρη ὁμολογία πίστεως τοῦ Βέκκου (Ἀπρίλιος 1277) καί ἡ εἴσοδος στήν Ὀρθόδοξη θεολογία τῆς προβληματικῆς τοῦ Αὐγουστίνου*

Ταυτόχρονα ὁ πατριάρχης Βέκκος ξανάγραφε στόν πάπα τονίζοντάς του τήν ἐπιθυμία τῆς Ἐκκλησίας του γιά τήν ἔνωση καί τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεών του. Ἡ δευτέρη ὁμολογία πίστεως συνταγμένη περί τά μέσα Ἀπριλίου, χωρίς νά ἀκολουθεῖ κατά γράμμα τίς παπικές ἐντολές ἦταν ἐντός τῶν ὁρίων τους⁸⁰. Ἀπονέμει στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα ὅλα τά ἀπονενεμημένα πρεσβεῖα καί προνόμια πού ἀπελάμβανε αὐτός πρὶν τό 1054 καί τά ὅποια οἱ βασιλεῖς καί οἱ πατριάρχες ἔχουν προηγουμένως ἐπικυρώσει⁸¹. Τό φραστικό σχῆμα πού χρησι-

79. Γιά τίς ἐπιστολές, τό περιεχομένο τους καί τίς χρονολογικές τους ἐνδείξεις βλ. Laurent - Darouzzès, ὀ.π. 74-81. Fr. Dölger, *Regesten* 2029-2028.

80. Ὁ Ἰωάννης Βέκκος ἀποτελοῦσε κατ' εὐτυχῆ συγκυρία γιά τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο τόν θερμότερο ὑποστηρικτῆ τῆς ἄσκησης «οἰκονομίας» στά πλαίσια τῆς ἐπανεῦσης τῶν Ἐκκλησιῶν. Ποτέ δέν ἐνστερνίστηκε φανερά τή λατινική ὁρολογία ἀλλά πρότεινε χωρῖα Πατέρων πού κατά τήν ἀποφή τῶν συνάδων μέ τό γενικώτερο πνεῦμα της. Ἡ εἰλικρινεία του ἀποδεικνύεται κατά τήν ἐποχῇ τῆς καθαίρεσης καί τῆς δίκης του στίς συνόδους τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου ποτέ δέν σταμάτησε νά ὑποστηρίξει τήν κατ' ἔννοια ὁμογνωμίαν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καί συνάμα τήν ὑπεροπήθηση ἄλλων τῶν τυπικῶν, ὅπως τά χαρακτήριζε, προβλημάτων πού τήν ἐμπόδιζαν, π.χ. προσθήκη στό σύμβολο, λειτουργικῆς διαφορῆς κ.ἄ. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἀναφέρει συγκεκριμένες περιπτώσεις ἀπό τήν πατερική παράδοση, ὅπως αὐτή τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καί τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, οἱ ὅποιοι γιά τό καλό καί τήν εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας ὑπερέβησαν τίς λεκτικές διαφοροποιήσεις καί ἐπέμειναν στήν κατ' ἔννοιαν συμφωνία. Ἰωάννου Βέκκου, *Περὶ ἀδικίας, ἧς ἐπέστη, τοῦ οἰκείου θρόνου ἀπελαθείς, Λόγος α'*, PG 141, 964-969, καί β', 1002-1009.

81. Μετά ἀπό μιᾶ ἐκτενῆ εἰσαγωγή στήν ὁποία ἀπορρίπτεται τό σχίσμα καί πρὶν τῆ μετάφραση τοῦ λατινικοῦ κειμένου ὁ Βέκκος σημειώνει: ...τὴν ἐκκλησιαστικὴν εἰρήνην τε καὶ ὁμόνοιαν καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου ὁμολογοῦμεν, ἀναγνωρίζομεν, ἀποδεχόμεθα καὶ ἐκούσιως ὑποδεχόμεθα, καὶ πρὸς τὴν αὐτοῦ ὑπακοὴν ἐκούσιαι ἐρχόμενοι στέργειν καὶ φυλάττειν ἀρραπαίητον ὑπισχνουμέθα τε καὶ διαβεβαιούμεθα, καὶ ἅπερ ἦσαν πρὸ τοῦ σχίσματος ἀπονενεμημένα πρεσβεῖα τῶ ἀποστολικῶ θρόνῳ παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερετευνόντων ἐν Κωνσταντινοπόλει, σῶα καὶ ἀπαράθραυστα διαφυλάττειν ἐπαγγελοῦμεθα. τὸ γὰρ διαμέσου γεγονὸς σχίσμα καρδιακῇ διαθέσει καὶ ὀλοφύχῳ γνώμῃ ἀπαναινόμενοι συναρμολογοῦμεν καὶ συμβιβάζομεν ἑαυτοὺς τῇ σειρᾷ τῶν ἀρχιερέων ἐκείνων, οἵτινες πρὸ τοῦ σχίσματος τῶ ἀποστολικῶ θρόνῳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης τὴν ἑαυτῶν ὑπα-

μποιοῖ ὁ Βέκκος στό σημεῖο αὐτό τῆς ὁμολογίας του γιά νά ἀποδώσει τήν ἔννοια τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα ἀναίρει τίς ἐπεξηγητικές του ἐπεκτάσεις πού ἐκτίθενται παρακάτω στήν ὁμολογία του, οἱ ὁποῖες ὅμως ὅπως διαπιστώσαμε εἶναι μετάφραση ἀπό τά λατινικά τῆς ὁμολογίας πού ἀπέστειλε ὁ Κλήμης Δ΄ καί ἀργότερα ὁ Γρηγόριος Ι΄⁸². Τό γεγονός ὑποδηλώνει ὅτι καί ὁ Βέκκος ὅπως ὅλοι οἱ προηγούμενοι πατριάρχες καί ἱεράρχες δέν υἱοθετεῖ τήν οὐσία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Πρωτείου, ἀλλά μόνο τόν τρόπο τῆς ἐκφορᾶς του καί αὐτό κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

Ὡς πρός τό δόγμα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ Βέκκος ἀποφεύγει τήν λατινική ὁμολογία. Τό κείμενο τῆς ὁμολογίας του⁸³ διακρίνεται καί πάλι γιά τή φραστική ἐξάρτησή της ἀπό τόν Κύριλλο, ἀφού ἀποτελεῖ συμπλήρωμα χωρίων τοῦ ἔργου του⁸⁴ τά ὁποῖα ὅμως ἐρμηνεύονται μέ τίς προϋποθέσεις τῆς

κοινή κανονικῶς καί ἐνθέσμως ἐφύλαττον, καί οὐδέν τι οὐδόλως ἀτέλεστον ἀφείναι διαβεβαιούμεθα τῶν ὅσα πρό τοῦ σχίσματος ἐκέينو θεῖοι τε καί ἅγιοι βασιλεῖς τῶ ἀποστολικῶ θρόνῳ ἀπονενεμηκότες ἐπεκύρωσαν τε καί ἐβεβαίωσαν... A. Theiner - Fr. Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae, Wien 1872, σ. 23.

82. Τό κείμενο τῆς λατινικῆς ὁμολογίας συναντᾶται αὐτούσιο στίς ὁμολογίες τοῦ Μιχαήλ Η΄ καί τοῦ Ἀνδρονικοῦ καί μέ ὀρισμένες παραφράσεις καί συμπληρώσεις στήν ὁμολογία τοῦ Βέκκου. Ὅσον ἀφορᾶ στό πρωτεῖο καί στίς τρεῖς ὁμολογίες ἀκολουθεῖται πιστή μετάφραση ἀπό τά λατινικά μέχρι τοῦ σημείου πού ἐρμηνεύεται ἡ ἀπόδοση τῶν προνομίων στά ἄλλα πατριαρχεῖα. Ἐδῶ ὁ Βέκκος ὑπεκφεύγει, ἀντιφάσκοντας μᾶλλον ἐν γνώσει του. Ἐνῶ στό λατινικό κείμενο, πού ὁ Μιχαήλ Η΄ καί Ἀνδρόνικος ὁμολογοῦν, ἀναφέρεται ὅτι: *Πρός ταύτην δέ οὕτως τῆς ἐξουσίας πλήρωμα συνίσταται, ὅτι τὰς ἐτέρας Ἐκκλησίας, καί τὰς πατριαρχικάς ἐξαιρέτως, ἐν διαφόροις προνομίοις αὐτῆ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία τετίμηκε, τοῦ ἰδίου πλήν πρεσβείου τό μὲν ἐν ταῖς γενικαῖς (οἰκουμενικαῖς) συνόδοις, τό δὲ ἐν τισὶν ἄλλοις, αἰεὶ σωζόμενου, στήν ὁμολογία τοῦ Βέκκου ὄχι μόνο δέν γίνεται ἀποδεκτό κατὰ τέτοιον ἀλλά καί ἐντέχνως ἀποδυναμώνεται ὅλη ἡ καινοφανῆς ἐπιχειρηματολογία τῆς Ῥώμης. Γράφει ὁ Βέκκος: *πρός ταύτην δέ οὕτω τῆς ἐξουσίας πλήρωμα συνίσταται, ὅτι ἅπερ αἱ ἄλλαι ἐκκλησίαι καί αἱ πατριαρχικά ἐξαιρέτως κατὰ διαφόρους καιροὺς προνόμια ἔλαβον διὰ θεσπισμάτων τῶν αἰοδιμῶν καί ἁγίων βασιλέων ἐκεῖνων καί κανονικῶν θεσμῶν καί διατυπώσεων τῶν ἱερῶν καί θείων συνόδων, αὐτῆ ἡ τῆς Ῥώμης ἐκκλησία ταῦτα ἐπεκύρωσε καί ἐπεβεβαίωσε... (ὁ.π., σ. 24).* Ἡ παρεμβολή αὐτῆ ἦταν ἀρκετῆ ὥστε νά περιφρουρήσει τήν ἰσοτιμία τῶν δύο ἐκκλησιῶν πού οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων καί οἱ κανόνες ἐδραίωναν. Ἡ χρῆση ἐπίσης τῶν ρημάτων «ἐπεκύρωσε καί ἐπιβεβαίωσε» στήν θέση τοῦ «τετίμηκε» θεωροῦμε πῶς ἐμπεριέχει ὅλη τήν ὀρθόδοξη προβληματική γιά τήν οἰκουμενικότητα τῶν συνόδων καί τό καθολικό τῶν ἀποφάσεών τους. Δέν εἶναι ἡ Ῥώμη ἡ ὁποία κατέχοντας τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τιμᾶ ἢ δωρίζει μέ προνόμια τίς ἄλλες ἐκκλησίες, ἀλλά αὐτές οἱ συνοδικές καί πολιτικές δομές ὀρίζουν τά προνόμια καί τήν τάξη τους. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥώμης, ὡς μητέρα Ἐκκλησία, ὅπως ἐπίσης καί οἱ ἄλλες τέσσερες Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς ἐπιβεβαιώνουν καί ἐπικυρώνουν μέ τή συμμετοχή τους καί τήν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν καί τῶν ὄρων τῆς κάθε συνόδου τήν οἰκουμενικότητα καί τήν καθολικότητα τῶν ἀποφάσεών τους. Ὁ συνοδικός θεσμός, ἀκόμη καί στόν Βέκκο ἀποτελεῖ στήν παρούσα φάση τήν οὐσιαστικώτερη καί ἐγκυρώτερη ἐκφραση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.*

83. A. Theiner - Fr. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, σ. 25-26.

84. Ὁ Βέκκος ὅπως εὐχολά γίνεται κατανοητό παρακάτω, παρά τήν φαινομενική προσήλωσή στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀποδεικνύεται ἀνήμπορος ἂν ὄχι ἀνελικρινῆς στό νά προσεγγίσει τήν θεολογική σκέψη τοῦ Κυρίλλου. Ὁ Κύριλλος παραμένει πάντοτε ἐντός τῶν πλαισίων τῆς ὑπερασπιστικῆς γραμμῆς τῶν Πατέρων τοῦ 4ου καί 5ου αἰ., οἱ ὁποῖοι παντοιοτρόπως ἐπιχειροῦσαν νά προασπίσουν τόσο τήν πραγματικότητα τῶν τριῶν ὑποστάσεων καί τήν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Πνεύ-

Αὐγουστίνειας θεολογίας. Παραθέτουμε τὸ συγχεκριμένο μέρος της γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ παράθεση σὲ ὑποσημειώσεις τῶν παράλληλων ἢ αὐτούσιων χωρίων τοῦ Κυρίλλου:

...πιστεύομεν ὡσαύτως καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ πάντα ἐρευνῶν καὶ τὰ βάθη τοῦ θεοῦ, ὅπερ φυσικῶς ἐνυπάρχον τῷ θεῷ καὶ πατρὶ καὶ οὐσιωδῶς ἐμπεπηγός, ἴν' οὕτως εἴπωμεν, καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προχωροῦν⁸⁵ φυσικῶς ἐνυπάρχει καὶ τῷ υἱῷ καὶ οὐσιωδῶς αὐτῷ ἐμπέπηγε καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προχωρεῖ· προχεῖται μὲν γάρ, ἤγουν ἐκπορεύεται ὡσπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς⁸⁶, προχεῖται δὲ καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ ὡσπερ ἀπὸ πηγῆς, καθάπερ ἀμέλει τοι ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς⁸⁷. Ἄλλ' εἰ καὶ ὁ πατὴρ πηγὴ τοῦ πνεύματος ἐστὶ καὶ ὁ υἱὸς πηγὴ τοῦ πνεύματος ἐστίν, ἀλλ' οὐχὶ δύο πηγαὶ τοῦ πνεύματος ὁ πατὴρ εἰσι καὶ ὁ υἱός, μίαν δὲ πηγὴν τοῦ πνεύματος τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν ἢ εὐσεβῆς ἔννοια ἔχει⁸⁸, καὶ διὰ τοῦτο κοινὸν πατὴρ καὶ υἱὸς τὸ ἅγιον

ματος, ὅσο καὶ τὴν ἐνότητα τῆς θείας φύσεως καὶ τὸ ἐνιαῖο τῆς ἐνεργητικῆς της φανέρωσης. Ἀντιθέτως ὁ ἀγώνας τοῦ Βέκκου ἀντικειμενικὸ σκοπὸ εἶχε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ καινοφανὴς λατινικὴ δογματικὴ διατύπωση τοῦ filioque, πού ἀποσαφηνίζει τὸν τρόπο καὶ τὴν αἰτία ὑπαρξης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐρείδεται ἐπὶ τῆς Πατερικῆς Παράδοσης. Ἡ κατ' ἔννοιαν συμφωνία τῶν χρησιμοποιούμενων Πατέρων, πού ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει, μὲ τὴ λατινικὴ ἐκδοχὴ τῆς αἰτίας ὑπαρκτηκῆς προέλευσης τῶν θείων ὑποστάσεων, ἐμπεριέχει μιά συλλογιστικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρηση ἄγνωστη καὶ ξένη μὲ τὴν παράδοση, μῆσα στὴν ὁποία ἐμφανίσθηκαν καὶ ἐρμηνεύθηκαν τὰ ἔργα τῶν Πατέρων. Τὰ χωρία τους ἀπομονώνονται αὐθαίρετα ἀπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ τους περιβάλλον, ἀποσιωπᾶται ἡ περιρρέουσα θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀτμόσφαιρα πού τὰ παρήγαγε ὡς πρὸς τὸν ἐκφραστικὸ τους τύπο, ἀφαιροῦνται ἢ προστίθενται λέξεις ἀλλοιώνοντας τὴ συντακτικὴ δομὴ τους καὶ τέλος συγχωλῶνται ὑστερόβουλα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων μὲ βάση τὴν ἐνεργητικὴ φανέρωση τῆς Τριάδος στὸν κόσμο. Ἀντιθέτως ἡ Παράδοση πού παρήγαγε μιά τέτοια ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση θεμελιώνεται στὴν Τριαδολογία τοῦ Αὐγουστίνου. Γιὰ τὴν Τριαδολογία τοῦ Βέκκου βλ. Ν. Ξεζάκη, Ἰωάννης Βέκκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ, Ἀθήνα 1981, 105-150 (ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ὑποπευτεῖται ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου), ἐνῶ γιὰ τὴν Πνευματολογία τοῦ Κυρίλλου βλ. Δεσπ. Λιάλιου, Ἐρμηνεῖα τῶν δογματικῶν καὶ συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τ. Β', σ. 230-231 καὶ 274-296. Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο κατανόησης καὶ ἐκφορᾶς τῶν δογμάτων μέσα στὴν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας βλ. Ν. Ματσούκα, Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ Ὁρθοδόξου δόγματος, σ. 75-100 καὶ 136-149. Τοῦ ἰδίου, Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 101-158 καὶ 128-144.

85. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν, PG 75, 565: Οὐχ οὕτως ὡ βέλτιστοι, τὰ πάντα φάμεν ἐκ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ τὸ Πνεῦμα. Τὸ μὲν γάρ ἐστι φυσικῶς ἐνυπάρχον καὶ οὐσιωδῶς ἐμπεπηγός, ἴν' οὕτως εἴπωμεν, καὶ ἀμερίστως ἐξ αὐτοῦ προῖόν... αὐτὸ δὲ τὸ Πνεῦμα ἐρευνᾷ καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ φυσικῶς ὑπάρχον.

86. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἐπιστολὴ 60, PG 77, 316: Διαπεράναντες δὲ τὸν περὶ Χριστοῦ λόγον οἱ τρισμακάριοι Πατέρες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διαμνημονεύουσι. Πιστεύειν γὰρ ἔφασαν εἰς αὐτό, καθάπερ ἀμέλει εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ὁμοούσιον γὰρ ἐστὶν αὐτοῖς· καὶ προχεῖται μὲν, ἤγουν ἐκπορεύεται, καθάπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, χορηγεῖται δὲ τῇ κτίσει διὰ τοῦ Υἱοῦ.

87. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γ' Ἐπιστολὴ πρὸς Νεστόριον, Mansi 4, 1075: Εἰ γὰρ καὶ ἐστὶν ἐν ὑποστάσει τὸ Πνεῦμα ἰδικῆ, καὶ δὴ καὶ νοεῖται καθ' ἑαυτό, καθὼ Πνεῦμα ἐστὶν καὶ οὐχ Υἱός· ἀλλ' οὖν ἐστὶν οὐκ ἄλλότριον αὐτοῦ. Πνεῦμα γὰρ ἀληθείας ὠνόμασται καὶ ἐστὶν Χριστὸς ἢ ἀλήθεια καὶ προχεῖται δὲ παρ' αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς.

88. Ὁ Βέκκος ἔντεχνα στὴν παρούσα χρονικὴ στιγμὴ ἀποφεύγει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸν ὄρο «ἀρχή» (principia) καὶ τὸν ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸν συναντώμενον στὴν Παράδοση «πηγὴ». Στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία εἶναι ξένη τῆς Τριαδολογίας τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, ὁ ὄρος ἀρχή

πνεῦμα οἱ τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες καί διδάσκαλοι τεθεολογήκασιν ὡσπερ γάρ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς φυσικῶς τὸ πνεῦμά ἐστιν⁸⁹, οὕτω καί ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ φυσικῶς τὸ πνεῦμά ἐστιν, καί ὡσπερ κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καί πατρός, οὕτω καί τοῦ υἱοῦ κατ' οὐσίαν ὑπάρχει, καί ὡσπερ ἴδιόν ἐστι τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς καί οὐκ ἔξωθεν ταύτης προελθὼν εἰς τὸ εἶναι, οὕτω καί τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ ἴδιόν ἐστι καί οὐκ ἔξωθεν ταύτης προελθὼν εἰς τὸ εἶναι⁹⁰. τῶν φυσικῶν γάρ ἀγαθῶν τοῦ θεοῦ καί πατρὸς οὐσιωδῶς ὑπάρχων ὁ υἱὸς κοινωνῶς ἔχει τὸ πνεῦμα, καθὼς ἡμῶν ἕκαστος τὸ ἴδιον ἐν ἑαυτῷ πνεῦμα συνέχει· καί ἐκ τῶν ἐνδοτάτων σπλάχνων εἰς τὸ ἔξω προχεῖ αὐτό, διόπερ καί σωματικῶς αὐτὸ τοῖς μαθηταῖς ἐμπεφύσηκεν, ἐπεὶ καί πνοὴν υἱοῦ τὸ πνεῦμα οἶδαμεν, καί νοῦν Χριστοῦ τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ ἀποστόλου δεδιδάγμεθα⁹¹.

ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στὸν Πατέρα, ὅταν γίνεται ἀναφορά στήν Ἁγία Τριάδα καθ' ἑαυτή, ἐνῶ ὁ ὅρος πηγὴ χρησιμοποιεῖται κυρίως ἐπὶ τῆς οἰκονομίας. Τὸ λατινικὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας εἶναι ἀνα- παραγωγὴ τοῦ ὅρου τῆς Λυῶν («...spiritus eternaliter ex patre et filio non tanquam ex duobus principiis, sed tanquam ex uno principio,...» Laurent - Darouzzès, ὅ.π., σ. 325), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του ἀνάγεται στὸ *Περὶ Τριάδος* ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: «fatendum est Patrem et Filium principium esse Spiritus Sancti, non duo principia; sed, dicat Pater et Filius unus Deus, et ad creaturam relative unus Creator et Dominus, sic relative ad Spiritum Sanctum unum Principium». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate, Libri XV cura et studio W. J. Mountain, auxiliane Fr. Glorie, Turnholti 1968, Liber Quintus, 15, σ. 225.* (Γιὰ τὴν Τριαδολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γ. Μαρτζέλου, *Οἱ ἀπαρχές καί οἱ προϋποθέσεις τοῦ Filioque* στὴ δυτικὴ θεολογικὴ Παράδοση, *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 383-406*). Ἀντιθέτως χαρακτηριστικὸ παράδειγμα σαφῆνειας καί ἀκριβολογίας ἀποτελεῖ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ὁ ὁποῖος συνοψίζοντας τὴν Πατερικὴ Παράδοση, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ἀρχή» ὅταν ἐκθέτει τὸ Τριαδικὸ δόγμα καί τίς ἐνδοτριαδικές σχέσεις, ἐνῶ παραθέτει τὸν ὄρο «πηγή», ἔτσι ὅπως πιθανόν τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ Βέκκος, ὅταν ὁμιλεῖ περὶ τῆς μεταδόσεως καί φανερώσεως δι' Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος στοὺς ἀνθρώπους. (*Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια, Ν. Μαρτσούκα, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 46, 48, 60 καί 68*).

89. Παρόμοια ὁρολογία χρησιμοποιεῖ ὁ Δαμασκηνός, ἡ ὁποία ὅμως μὲ τίς σαφέστερες διευκρινίσεις του βρῖσκειται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ αὐτὰ πού υἰοθετεῖ ὁ Βέκκος: «... (μόνος γάρ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος· οὐ γάρ ἐξ ἑτέρας ἐστὶν αὐτῷ ὑποστάσεως τὸ εἶναι) καί μόνος ὁ Υἱὸς γεννητός (ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς γάρ οὐσίας ἀνάρχως καί ἀχρόνως γεγέννηται) καί μόνον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορευτὸν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, οὐ γεννώμενον ἀλλ' ἐκπορευόμενον...», *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ὅ.π., σ. 56.* Γιὰ τὴν ὁρολογία αὐτὴ καί τὴ χρῆση τῆς στὸ σύμβολο τῆς Νικαίας (325) βλ. τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Ἱ. Καρμίρη, *Δογματικά καί Συμβολικά Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1952, σ. 53-99.

90. Ὁ Βέκκος εἶναι ὁ εἰσηγητὴς στήν ὀρθόδοξη θεολογικὴ παράδοση αὐτῆς τῆς προβληματικῆς καί ὄχι ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, ὅπως θεωρεῖ στὴ δογματικὴ του ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης καί ἡ χ. Δέσπ. Κοντοστεργίου. Πρβλ. Ἰω. Ρωμανίδη, *Δογματικὴ καί Συμβολικὴ Θεολογία, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 314-315*. Δεσπ. Κοντοστεργίου, *Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα Πρόβλημα, Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 316-317*.

91. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, PG 74, 257-258: Ἄλλ' ἐρεῖ τις εἰκότως τοῖς ἀλλότριον εἶναι νομίζουσι τὸν Υἱὸν τῆς τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς οὐσίας. Καί πῶς εἰπέ μοι, τὸ τῆς ἀληθείας Πνεῦμα, τοῦτ' ἐστὶ τὸ τοῦ Υἱοῦ, δίδωσιν ὁ Πατὴρ, οὐκ ὡς ξένον ἢ ἀλλότριον, ἀλλ' ὡς ἴδιον Πνεῦμα, καίτοι καθ' ἡμᾶς διωρισμένον ἔχον τῆς οὐσίας λόγον πρὸς τὸν Υἱόν, καί Υἱοῦ Πνεῦμα ἐστίν, οὐ γάρ ὅτι ἀμφίλογον. Πῶς δὲ αὐτὸ πάλιν, εἴπερ ἐστὶν ἑτεροῦσιος ὁ Υἱός, τὸ τοῦ Πατρὸς Πνεῦμα δίδωσιν ὡς ἑαυτοῦ; Γέγραπται μὲν ὅτι ἐνεφύσησε τοῖς μαθηταῖς λέγων: «Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον». Ἄρ'

“Ὅπως καί στήν προηγούμενη ἐπιστολή του ἔτσι καί ἐδῶ στά χρησιμοποιούμενα πατερικά χωρία προστίθενται καί διευκρινίσεις πού συνάδουν στίς λατινικές ἀντιλήψεις⁹². Ἀποδέχεται ἔτσι ἔμμεσα τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐρμηνεύοντας τά ρήματα *προχωρεῖ, προχεῖται* ὡς ταυτόσημα μέ τό *ἐκπορεύεσθαι*⁹³. Ταυτίζει ἐπιπλέον τά φυσικά μέ τά ὑποσταστικά ἰδιώ-

οῦν οὐκ οἰήσεται τις καί μάλα δικαίως, μάλλον δέ ἀραρότως διακρίσεται ὅτι, τῶν τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς φυσικῶν ἀγαθῶν οὐσιωδῶς ὑπάρχων κοινῶν ὁ Υἱὸς ἔχει τὸ Πνεῦμα κατὰ τοῦτον τρόπον καθ' ὃνπερ ἂν νοοῖτο καί ὁ Πατὴρ, οὐκ ἐπακτὸν οὐδὲ ἐξῶθεν· εὐήθης γάρ, μάλλον δέ μανικὸν τὸ οὕτω φρονεῖν, ἀλλ' ὡσπερ ἡμῶν ἕκαστος τὸ ἴδιον ἐαυτῷ Πνεῦμα συνέχει, καί ἐκ τῶν ἐνδοτάτων σπλάγγων εἰς τὸ ἔξω προχεῖ. Ἐρμηνεύων τὸ ἴδιο χωρίο ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος, ἐξάγει διαφορετικά συμπεράσματα σέ σχέση μέ τόν Κύριλλο, τά ὁποῖα ὅμως εἶναι σχεδόν ταυτόσημα μέ τοῦ Βέκκου, ἀποδεικνύοντας ὅτι αὐτὸς χρησιμοποιεῖ χωρία Ἑλλήνων Πατέρων τά ὁποῖα ἐρμηνεύει μέ βάση τή θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου: «Nec possumus dicere quod spiritus sanctus et a filio non procedat; neque enim frustra idem spiritus et patris et filii spiritus dicitur. Nec video quid aliud significare voluerit cum sufflans ait: Accipite spiritum sanctum. Neque enim flatus ille corporeus cum sensu corporaliur tangendi procedens ex corpore subsantia spiritus sancti fuit sed demonstratio per congruam significationem non tantum a patre sed et a filio procedere spiritum sanctum». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quartus, 29, σ. 199-200 καί «Et multis aliis divinatorum eloquiorum testimoniis comprobatur patris et filii esse spiritum... De utroque autem procedere sic docetur quia ipse filius ait: De patre procedit, et cum resurrexisset a mortuis et apparuisset discipulis suis, insu flavit et ait: Accipite spiritum sanctum, ut eum etiam de se procedere ostenderet, et ipsa est virtus quae de illo exibat sicut legitur in evangelio, et sanabat omnes», Liber Quintus Decimus, 45, σ. 525.

92. Ἐμμεση γνώση τῶν λατινικῶν ἐπιχειρημάτων πρέπει νά ἔλαβε ἀπό τήν ἀνάγνωση κυρίως ἔργων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα, καί τά ὁποῖα περιγράφουν λεπτομερῶς τίς λατινικές ἐκδοχές καί ἐρμηνεῖες χωρίων τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Μ. Βασιλείου κ.ἄ. Ἀνάμεσα στά ἔργα αὐτά σημαντική θέση κατεῖχαν οἱ πραγματεῖες τῶν Γερμανοῦ Β' καί Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ἡ χρησιμοποίηση π.χ. τοῦ λατινικοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ἡ ὑπόσταση τοῦ Πνεύματος πηγάζει ἀπό τόν Υἱό ἐκτίθεται καί ἀναιρεῖται ἀπό τόν πατριάρχη Γερμανό Β' σέ ἔργο του πού γνωρίζουμε ἔμμεσα ἀπό παραθέσεις τμημάτων του στοὺς Ἀντιρρητικούς Λόγους κατὰ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ τοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Κοκκίνου. Πρβλ. Δημητρίου Καϊμάκη, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικά Ἔργα*, Θεσσαλονίκη 1983, Λόγος 6, σ. 208.

93. Ἡ προγενέστερη τοῦ Βέκκου γραμματεία εἶναι πλούσια ὡς πρὸς τήν διαφορετικὴν χρῆση τους καί τίς λατινικές ἐρμηνευτικές ἐκδοχές τους. Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' ἀναφέρει στό ἴδιο ἔργο κατὰ τόν Φιλόθεο Κόκκινο: «...Καί πάλιν ὁ θεὸς φησι Γερμανός, τὸ προχεόμενον ἐκ τοῦ Χριστοῦ Πνεῦμα ἢ θεία καί πνευματικὴ χάρις ἐστὶ καί ἐνέργεια. Καί προχεῖται ἀπ' αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καί ἐκ τοῦ Θεοῦ καί Πατρὸς· οὐχ ἢ ὑπερούσιος ὑπαρξίς δηλονότι, ἀλλ' ἢ χάρις. Κοινὴ γάρ τῆς ὑπερουσίας Τριάδος καί ἀμερῆς καί ἀπλῆ. Καί τὸ μὲν προχεῖσθαι, φησί, καί ἀποστέλλειν καί ἐκλάμπειν καί πεφηνέαι, τὴν τῶν χαρισμάτων τοῦ θεοῦ Πνεύματος δηλοῖ χορηγίαν, καί τὴν τῶν ἐνεργειῶν ἐκδηλον ἔκφανσιν, ὅταν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγηται ταῦτα, καί τισὶ λέγονται, τὸ δὲ ἐκπορεύεσθαι τὴν ἀπειρον καί ἀκατάληπτον ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ Παρακλήτου ὑπαρξιν, ὁ.π., σ. 211. Ὁ Γερμανὸς στό σημεῖο αὐτὸ δανεῖζεται τὴν ὀρολογία καί τὴν ἐρμηνεία ἀπὸ τόν ἀποδιδόμενον στόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, *Λόγο περὶ ἁγίου Πνεύματος*, PG 52, 813-826. Τὴν ἴδια ἀποψη διατυπώνει ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, *Κατὰ Λατίνων Πρόχειρον*, ἐκδ. Αἰκ. Γκόλτσου, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 38-45 καί ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, Ἔπαντα II, σ. 103-110. Μέ τὸ ἴδιο θέμα ἀσχολεῖται καί ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, σέ δύο ἐπιστολές του, *Πρὸς ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰάκωβον*, PG 142, 534-565, καί *Πρὸς Θεόδωρον Δούκαν τὸν Λάσκαριν*, PG 142, 565-584. Σ' αὐτές ὑπερασπίζοντας τὴν παρά τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος ταυτίζει τὴν ἔννοια τῶν ρημάτων «ἐκλάμπειν», «πρόεισιν», «πεφηνέαι», «ἐκπορεύεσθαι» ὡς δηλωτικά τῆς αἰδίου ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος (πρβλ. Ξεζάκη, Ἰωάννης Βέκκος, σ. 124ε.). Ἡ ὀρολο-

ματα⁹⁴ τονίζοντας ὅτι ἡ πηγὴ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Πνεύματος εἶναι ἡ κοινὴ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ⁹⁵. Κατ' αὐτόν τὸν τρόπο ἀποξενώνει τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ιδιοτήτων τῆς οὐσίας καὶ ἢ ἐν ἀγνοίᾳ του τὸ ὑποβαθμίζει στὰ κτίσματα, κατὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ 4ου αἰ.⁹⁶, ἢ προχωρεῖ σὲ μία ἀξιολογικὴ διαβάθμιση τῶν προσώπων μέ βάση ὄχι τὴ διάκριση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐγγύτητα τοῦ καθενὸς μέ τὴν πηγὴ τῆς θεότητος, δηλαδή τὴν οὐσία τοῦ Πατρὸς. Ἔτσι ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς θεωρεῖται πηγὴ τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ κοινὴ οὐσία τῶν δύο πηγὴ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος. Ὁ Υἱὸς καθίσταται κοινωνὸς τῶν φυσικῶν ιδιωμάτων τοῦ Πατρὸς λόγῳ τοῦ ὁμοουσίου, ἄρα καὶ τοῦ

για πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Βέκκος θὰ λέγαμε πὼς ἀποτελεῖ τὴ σύνοψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Βλεμμύδη στὶς ἐπιστολές αὐτές, ἔτσι ὅπως γίνονται ὅμως ἀντιληπτές καὶ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ τάση του αὐτὴ καταδικάζεται στὸ «Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας», ἔργο πιθανότατα συνταχθέν περὶ τὸ 1285 καὶ ἀποδιδόμενον στὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β'. Στὴ ρήση τοῦ Βέκκου: ...μηδὲν διαφέρει εἴπειν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμα προέρχεται καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ προεῖσθαι καὶ προῖεναι καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ αὐτὸ ἐκπορεύεται, τὸ Συνοδικὸ συμπληρώνει: Ἐνταῦθα συγγείει καὶ καταβάλλει τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος, τὴν ἐκπόρευσιν, εἰς τὸ προέρχεται καὶ προεῖσθαι καὶ προῖεναι καὶ τὰ λοιπὰ, ἅτινα μετ' αἰτίας τινὸς προφέρονται τοῖς θεοῖς πατράσιν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λεγόμενα καὶ ἐκ τῆς θείας χάριτος, καὶ ἐνεργείας εἰσὶ δηλωτικά, ὡς καὶ ὁ θεὸς Χρυσόστομος βοᾷ λέγων «Χάρις ἐκχεῖται, οὐχ ὁ δωρούμενος». Οὐ μὴν δὲ τῆς ὑπάρξεως τοῦ παναγίου Πνεύματος εἰσὶ δηλωτικά ταῦτα τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον τὸ ἐκπορεύεται, ὡσπερ καὶ μόνο γενεᾶσθαι τοῦ Υἱοῦ. Laurent - Darrrouzès, ὅ.π., σ. 587. Ἀντίθετη ἐρμηνεῖα ἡ ὁποία εἶναι ταυτοσημὴ μέ τοῦ Βέκκου παρέχεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο. Sancti Aurelij Augustini De Trinitate, Liber Quintus, 16, σ. 224.

94. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ταύτιση ἀπορρέει καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία του γιὰ τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση. Στὰ μετέπειτα ἔργα του ἐξηγεῖ καὶ ἀναπτύσσει τὸν συλλογισμό αὐτὸ πού συνοπτικὰ ἀναφέρει στὴν ὁμολογία του πρὸς τὸν Πάπα. Ἀντικρούοντας τὸν Νικόλαο Μεθώνης, ὁ ὁποῖος ἀνακεφαλαίωσε ὅλη τὴν προγενέστερη πατερικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὸν Φώτιο μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., ἀναφέροντας ὅτι κάθε φυσικὸν ἰδίωμα εἶναι κοινὸ στὰ τρία πρόσωπα, ἐνῶ κάθε ὑποστατικὸ ἀνήκει μόνον σὲ ἓνα πρόσωπο, (Νικολάου Μεθώνης, Κεφαλαῖωδες Ἐλεγκοὶ τοῦ παρὰ Λατίνους καινοφανοῦς δόγματος..., στὸ ἔργο τοῦ Ἀνδρ. Δημητρακόπουλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Α', Λειψία 1866, σ. 364) ἰσχυρίζεται ὁ Βέκκος: Οὐ γὰρ ὅτι ὑποστατικὸν τὸ τοῖόνδε ἰδίωμα τῶ Πατρὶ ἢ τῶ Υἱῶ, ἢ ἀγίῳ τῶ Πνεύματι, διὰ τοῦτο οὐ φυσικὸν, (Ἰωάννη Βέκκου, Λόγος πὼς μὲν ἐν δευτέρῳ ἀπολογητικῶς, ἐφ' ἧπερ ἀδικία ὑπέστη, πὼς δὲ ἀντιρρητικῶς ἐπὶ παρεξηγήσει ρήσεών τινων γραφικῶν, PG 141,1004A). Ὁ Βέκκος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο χωρὶς νὰ τὸ σημειῶναι διαλέγεται καὶ μέ τοὺς ἀγιορείτες πατέρες, οἱ ὁποῖοι στὶς ἐπιστολές τους πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴ σύνοδο (1275) χρησιμοποίησαν τὸ αὐτὸ ἐπιχείρημα: Εἰ γὰρ ἡ τοῦ πατρὸς μὲν γονιμότης διττὴ, κατὰ τε τὴν γέννησιν καὶ προβολήν, αὕτη δέ, ὡς φασί, μὴ ἰδίωμα τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως, ἀλλὰ φύσεως, πὼς τῶ Υἱῶ μὲν ἐξ ἡμισείας, τῶ Πνεύματι δὲ οὐδόλως ἔσται, εἴπερ ὅσα τῆς φύσεως κοινὰ ἀπαρallάκτως καὶ τῶν τριῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων, καὶ Υἱῶ καὶ Πνευματι μείωσις τῶν ἐπικοίνων ἔσεται. Laurent-Darrrouzès, ὅ.π., σ. 391 καὶ 413. Ἡ κοινὴ αὐτὴ θέση τῶν Πατέρων διατυπώθηκε μέ αὐστηρότητα πρὸς τοὺς Λατίνους καὶ στὶς διαπραγματεύσεις πού ἔλαβαν χώρα στὴ σύνοδο τοῦ Νυμφαίου τὸ 1234. Πρβλ. P. Canart, Nicéphore Blemmyde et le mémoire adressé aux envoyés de Grégoire IX (Nicée, 1234), OCP 25 (1959) 324.

95. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ τοῦ Βέκκου καταδικάζεται ἔντονα στὸν Τόμο τῆς Β' Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν, πού συνέταξε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος. Ἐκθεαίς τοῦ Τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου, PG 142, 241.

96. Γιὰ τὸ περὶ Ἁγίας Τριάδος δόγμα τὸν 4ο αἰ. βλ. Ἰ. Καλογήρου, Τὸ Τριαδικὸν δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰ., ΕΕΘΣΘ 13 (1968) 283-379.

ἐκπορεύειν τό Πνεῦμα⁹⁷. Συγχέει ἀκόμη τόν τρόπο ὑπάρξεως τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος μέ τήν οικονομική φανέρωση τοῦ Θεοῦ στόν κόσμον καί τήν πέμψη τοῦ Παρακλήτου, καθῶς ἐπηρεασμένος ἀπό τή λατινική ἐκδοχή ἐπιχειρεῖ νά διασαφήσει τόν τρόπο ὑπαρξης τῶν τριῶν προσώπων μέσα ἀπό τήν κατ' ἐνέργεια φανέρωση τῆς Τριάδος στόν κόσμον⁹⁸.

Ἡ γνώση μόνο τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν λατίνων ἀπό τήν προγενέστερη ἀντιλατινική γραμματεία, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, δέν ἀποτελεῖ, θεωροῦμε, τή μοναδική πηγὴ τῆς Τριαδολογίας του. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅτι τό σύνολο τῆς θεωρητικῆς του συλλογιστικῆς ἐρεῖδεται στήν Περί Τριάδος διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἔννοια τῆς μίας ἀρχῆς τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, ἡ ὁποία κατὰ τόν Βέκκο βρίσκεται στό ὁμοούσιο τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ στηρίζεται στό Αὐγουστίνειο θεώρημα περί τῆς κατανόησης τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἀπό τόν Πατέρα καί τόν Υἱό, ὡς ἀπό μίας ἀρχῆς. Κατά τόν Αὐγουστίνον ὅπως ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός καί τό Ἅγιον Πνεῦμα ἀποτελοῦν μία ἀρχή, «principium» ὡς πρὸς τήν κτίση, κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός ἀποτελοῦν μία ἀρχή, «principium» τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος⁹⁹. Ἐπιπλέον καί ὁ Αὐγουστίνος ὅπως καί ὁ Βέκκος, δέχονται ὡς «πρῶτη πηγὴ» τῆς ὑπαρξης τοῦ Πνεύματος τόν Πατέρα¹⁰⁰. Εἶναι δύσκολο νά ἀποδειχθεῖ πῶς ὁ Βέκκος ἦρθε σέ ἐπαφή μέ αὐτήν τήν ἐπιχειρηματολογία, καθῶς δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου αὐτῆ τήν ἐποχῇ. Παρ' ὅλα αὐτά ὁ ἴδιος ὅπως ὁμολογεῖ στό ἔργο του «Ἀντιρρητικά», ὁ Αὐγουστίνος σέ πολλά σημεία τοῦ θεολογικοῦ ἔργου ἀναφέρει τήν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος¹⁰¹. Ἡ μὴ παράθεση χωρίων τοῦ Αὐγουστίνου σημαίνει ὅτι στερεῖτο αὐθεντικοῦ γραπτοῦ κειμένου,

97. Ὁ Βέκκος εἰσάγει στή θεολογία μιά νέα κατηγορία ἰδιωμάτων, τά φυσικά ἰδιώματα, πάνω στά ὁποία ἐπιχειρεῖ νά θεμελιώσει τήν ἐκ τοῦ Πατρός τε καί Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος. Βλ. Ξεξάκη, ὁ.π., σ. 117-119.

98. Αὐτό ἀποδεικνύεται κυρίως στό ἔργο του Ἀντιρρητικά (PG 141, 420-428), ὅπου ἀρνεῖται τήν ἐρμηνεία τοῦ Χρυσόστομου γιά τή σημασία τῆς πέμψης τοῦ Πνεύματος, καί μέ χωρία τῆς Γραφῆς καί ἔργων τοῦ Κυρίλλου ὁμιλεῖ γιά τήν πέμψη τοῦ τρίτου προσώπου στόν κόσμον. Ὁ διαχωρισμός πού κάνει ὁ Χρυσόστομος στό ἀποδιδόμενον σ' αὐτόν ἔργο Περί Ἁγίου Πνεύματος, μεταξύ οὐσίας τοῦ Θεοῦ πού παραμένει ἀπρόσκτη καί ἐνεργείας πού «ἐκχεῖται», δέν γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπό τόν Βέκκο.

99. «Si ergo et quod datur principium habet eum a quo datur quia non aliunde accepit illud quod ab ipso procedit, fatendum est patrem et filium principium esse spiritus sancti, non duo principia, sed sicut pater et filius unus deus et ad creaturam relative unus creator et unus dominus, sic relative ad spiritum sanctum unum principium; ad creaturam vero pater et filius et spiritus sanctus unum principium sicut unus creator et unus dominus». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quintus, 15, σ. 223.

100. «Filius autem de patre natus est, et spiritus sanctus de patre principaliter, et ipso sine ullo intervallo temporis dante, communiter de utroque procedit». *Sancti Aurelii Augustini De Trinitate*, Liber Quintus Decimus, 47.

101. Ἰωάννου Βέκκου, Ἀντιρρητικά τῶν ἐπὶ ταῖς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γραφικαῖς χρήσεων ἐπιστασιῶν κυρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ, PG 141, 610. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τόν Αὐγουστίνον ἐπικαλεῖται ἀρχικά ὁ Ἀνδρόνικος Καματηρός ὡς ὑποστηρικτὴ τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος.

τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ἐπικαλεσθεῖ στό ἔργο του, χωρίς αὐτό νά τόν ἐμποδίζει νά τόν ἐπικαλεῖται ὡς γνωρίζων τίς θέσεις του. Ἡ πηγὴ αὐτῆς του τῆς γνώσης δέν ὁμολογεῖται. Ἡ μόνη πιθανὴ ἐξήγηση βρίσκεται στήν ἐπαφή πού μπορεῖ νά εἶχε ὁ ἴδιος ἢ μέσω τοῦ Μιχαήλ Η' μέ τούς Δομηνικανούς μοναχοὺς στό Πέραν. Λίγες δεκαετίες πρὶν, περί τοῦ 1252, κυκλοφόρησε τό ἔργο ἀγνώστου Λατίνου μοναχοῦ, *Tractatus contra errores Graecorum*, στό ὁποῖο γίνεται σύντομη ἀναφορὰ στή θέση αὐτῆ τοῦ Αὐγουστίνου¹⁰². Ὁ Βέκκος ὅμως ἀποδεικνύεται περισσότερο πληροφορημένος γιά τή θεολογία τῶν λατίνων, ἀπό τίς μαρτυρίες τοῦ *Tractatus contra errores Graecorum*. Δέν πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ τό ἐνδεχόμενον λατῖνοι μοναχοὶ νά τοῦ ἐξέθεσαν τίς θέσεις τοῦ Αὐγουστίνου, καί τό συλλογιστικό του μοντέλο, ἔτσι ὥστε νά τό χρησιμοποιεῖ ἀκόμη καί γιά τήν ἐρμηνεῖα χωρίων Ἑλλήνων Πατέρων.

Ἀκολούθως συμφωνεῖ μέ τό σύνολο τῆς διδασκαλίας τῆς Ρώμης γιά τά μυστήρια, τό Καθαρτήριο πῦρ, τό χρίσμα, τά ἄζυμα καί τό γάμο, ὅπως αὐτή βρῖσκεται στήν ὁμολογία πού ἀπέστειλε ὁ πάπας Κλήμης Δ' στόν αὐτοκράτορα καί στόν κληρὸ τό 1267, καί ἡ ὁποία ὑπογράφηκε ἀπό τόν Μιχαήλ Η' καί ἐστάλη στή Λυών τό 1274¹⁰³. Χαρακτηριστικό εἶναι ἡ κατά λέξη ἀποδοχὴ τῆς παπικῆς ὁρολογίας¹⁰⁴. Ἐντούτοις σέ ὅσα ἀπό αὐτά ὑπῆρχε διαφορὰ, ὅπως στή χρῆση ἐνζυμου ἢ ἄζυμου ἄρτου κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας¹⁰⁵ καί τοῦ

102. Pantaleonis Diakoni, *Tractatus contra errores Graecorum*, PG 140, 487-592. Ἀνάλυση τῆς πραγματείας αὐτῆς ἔκανε ὁ A. Dodaine, «Contra Graecos», premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, *Archivum Patrum Praedicatorum*, XXI (1951) 321-445.

103. Ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς καί ἐπισήμανση τῶν προγενέστερων δογματικῶν κειμένων πού χρησιμοποιεῖ ἔκανε ὁ Ἰ. Καρμίρης, Ἡ ἀποδιδόμενη εἰς τόν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον λατινική ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, *ΑΕΚΔ 2* (1947) 127-147.

104. Ἡ ὁμολογία Βέκκου ἀπό τό σημεῖο πού ἀφορᾷ τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν μέχρι τήν ἀποδοχὴ τῶν ἄζυμων εἶναι μιὰ μετάφραση στά ἑλληνικά τῆς ὁμολογίας τοῦ Κλήμη Δ' πού ἐστάλη ἀπό τούς Μιχαήλ Η' καί Ἀνδρόνικο στή Λυών τό 1274. Οἱ μόνες διαφορὲς τῆς βρισκονται στό ὅτι προσθέτει μιὰ φράση ἡ ὁποία ἐξισώνει καί ἀποδέχεται τίς δύο παραδόσεις τοῦ ἄζυμου καί ἐνζυμου ἄρτου καί στήν ἀλλαγὴ τῆς σύνταξης καί τῶν γραμματικῶν τύπων, ὅπου αὐτό κρίνεται ἀναγκαῖο.

105. Τό ζήτημα αὐτό ἀπασχόλησε ἔντονα καί τίς δύο πλευρὲς κατά τή διάρκεια τοῦ 12ου καί 13ου αἰ. Οἱ διαφορετικὲς τους ὅμως θεωρητικὲς προσεγγίσεις τοὺς ὡδηγοῦσαν σέ ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Στό θέμα τῶν ἄζυμων ἀπό ὅτι φαίνεται εἶναι Λατῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νά συμβιβάσουν καί νά ἐξισώσουν τίς δύο παραδόσεις. Γιά πρώτη φορά ἡ προσπάθεια αὐτῆ γίνεται ἀπό τούς Λατίνους πού διέμεναν στήν Κωνσταντινούπολη περί τά τέλη τοῦ 12ου αἰ. Πιθανότατα ἐκφραστῆς τῆς ἀπόψης ὅτι εἶναι ἀδιάφορο ἂν ὁ προσφερόμενος ἄρτος στήν Θεία Εὐχαριστία εἶναι ἄζυμος ἢ ἐνζυμος, ἀφοῦ αὐτός μετουσιώνεται σέ σῶμα Χριστοῦ ἦταν ὁ Hugues Hetheriano. Ἀκολούθως ἡ ἀποψη αὐτῆ ἐπαναλαμβάνεται μέ τόν πιό ἐπίσημο τρόπο ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο Θ' σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τόν πατριάρχη Γερμανό Β' (Κ. Σάβα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, τ. Β', σ. 48-49). Ἡ ἀντίδραση τῆς Ὀρθόδοξης πλευρᾶς στίς διαπιστώσεις αὐτές ἦταν καθολικὴ. Τόσο ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα (Ἰωάννης Καματηρός) πού ἀπαντᾷ στίς θέσεις αὐτές (Ἀρσενίου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματεῖες ἀγνώστου ἑλληνοῦ συγγραφέως τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.*, Μόσχα 1892, σ. 46-49 (στά Ρωσικά), ὅσο καί ὁ πατριάρχης Γερμανός Β' (Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἔχδ. J. Gill, An unpublished letter of Germanus, Patriarch of Constantinople, *Byzantion* 44 (1974) 144) καί ἡ σύνοδος τοῦ Νυμφαίου (Mansi, τ.

χρίσματος από τούς πρεσβυτέρους, ὁ Βέκκος ὑποστήριξε τήν ὀρθότητα τῶν θέσεών του, δηλώνοντας ὅτι ἔχουν τήν ἴδια ἀξία μέ αὐτά πού πρεσβεύει ἡ λατινική Ἐκκλησία¹⁰⁶. Ὅσο γιά τούς ὄρκους τῶν κληρικῶν πού ζητοῦσε ὁ πάπας, ὁ πατριάρχης παρέπεμπε στόν Τόμο πού τοῦ εἶχε ἀποστείλει προγενέστερα ὑποδεικνύοντάς του ὅτι οἱ ὑπογραφές αὐτές ἔχουν τή θέση ὄρκου στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ ὑπεφυγή του αὐτή ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Οὔτε ὁ ἴδιος ἀλλά οὔτε κανένα ἄλλο πρόσωπο ἀπό τήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἔδωσε ὄρκο ὑποταγῆς στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα, ὅπως ἀναφερόταν ρητά στίς ἐντολές πρὸς τούς νουτσίους¹⁰⁷, ἐπειδὴ κάτι τέτοιο δέν συναντᾶται πουθενά στήν Παράδοση καί ἐπιπλέον θά οὐσιαστικοποιῶσε τήν ἔννοια τοῦ πρωτείου ἔτσι ὅπως γινόταν αὐτή ἀντιληπτὴ ἀπὸ τή Δύση καί τίς ὀλιγαρχικές δομές τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁸.

Ἡ ἐπιστολή αὐτή καί ἡ νέα ὁμολογία πίστεως πού περιεῖχε, ἀποτελοῦν σημεῖο ἀμφιλεγόμενο γιά τούς ἐρευνητές, καθὼς τό ὕψος τῆς καί ἡ ὀρολογία τῆς εἶναι πρωτόγνωρες γιά ὀρθόδοξο πατριάρχη. Συντάχθηκε καί ὑπεγράφη μόνο ἀπὸ τόν Ἰωάννη Βέκκο, χωρίς κατά πᾶσα πιθανότητα νά κοινοποιηθεῖ τό περιεχόμενο τῆς στή σύνοδο. Ἡ ἐπίκληση ἑνός μικροῦ ἀριθμοῦ ἐπισκόπων πού κάνει ὁ Βέκκος μέσα στήν ἐπιστολή, δέν προϋποθέτει ὅτι τούς ἔγινε γνωστό τί περιεῖχε. Ἀντιθέτως ἡ ἄρνησή τους νά ὀρκιστοῦν πίστη στόν Ρωμαῖο Ποντίφηκα καί νά ὑπογράψουν ὁμολογία πίστεως σύμφωνη μέ τό λατινικό δόγμα, ὀδήγησε

23, 301-303) ἀπορρίπτουν ὅποιαδήποτε διαλεκτική προσέγγιση τοῦ ζητήματος ἐμμένοντας στίς παραδόσεις τῶν Πατέρων καί τῆς πρακτικῆς πού ἀκολούθησαν στό συγκεκριμένο θέμα.

106. Πουθενά στά ἔργα του ὁ Βέκκος δέν ἐνστερνίζεται τίς λατινικές αὐτές θέσεις. Πιστεύουμε πῶς ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὑπέγραψε καί ὄχι συνέταξε μιὰ ὁμολογία πού τοῦ ἔστειλε ὁ πάπας, ὀφείλεται σέ καθαρά πολιτικούς λόγους. Ὁ Ν. Ξεζάκης (ἔ.π., σ. 152-153) μὴ διακρίνοντας ὅτι τό κείμενο τῆς ὁμολογίας εἶναι μιὰ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικά τῆς ὁμολογίας Κλήμεντος Δ' καί θεωρώντας ὅτι τό κείμενο συντάχθηκε ἀπὸ τόν Βέκκο τόν κατηγορεῖ ἄδικα πιστεύουμε γιά κακοδοξία. Τό μοναδικό ὅμως σημεῖο πού παρεμβαίνει ὁ Βέκκος οὐσιαστικά στό κείμενο εἶναι στό τέλος ὅπου ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Μιχαήλ Η' τό 1274 (Ι. Καρμίρη, ἔ.π., σ. 141) σημειώνει: *Ὁφείλομεν ἐμμένειν ἡμεῖς ἀπαραλλάκτως ἐπὶ τοῖς ἀρχῆθεν κρατήσασι παρὰ τῆ ἡμετέρα ἐκκλησία ἐθίμοις*. (Theiner - Miklosich, ἔ.π., σ. 28), χωρίς ὅμως καί πάλι νά προχωρεῖ σέ ἐρμηνευτικές διασαφήσεις. Ἡ στάση του στό συγκεκριμένο ζήτημα ἀποτελεῖ θά λέγαμε τήν ἐπανάληψη τῆς θέσης τοῦ Φωτίου, ὅπως αὐτή ἐκφράσθηκε στήν σύνοδο τοῦ 879 (Ι. Καρμίρη, *Δογματικά καί συμβολικά*, ἔ.π., σ. 229).

107. Acta Innocentii V, 8.

108. Ἡ ἀπορία καί ἡ ἔνσταση τοῦ βασικώτερου μελετητῆ τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Βέκκου Ν. Ξεζάκη, γιά τόν τρόπο ἀποδοχῆς τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καί τήν ἀπουσία διαπραγματεύσεως του στό συγγραφικό ἔργο του νομίζουμε πῶς εἶναι ἀδικαιολόγητη. Ὁ Βέκκος σέ κανένα σημεῖο τῶν ἔργων του πέραν τῶν ἐπιστολῶν πού ἐστάλησαν στόν πάπα δέν ἀναφέρεται καί δέν δικαιολογεῖ τό πρωτεῖο. Ὁ λόγος πού τό πρωτεῖο δέν τόν ἀπασχολεῖ στά ἔργα του εἶναι ὅτι ὄχι μόνο δέν τό ἀποδέχεται ἀλλά καί ἐφαρμόζει τοῖς πράγμασι τήν αὐτοκρατορική πολιτική πού συνίστατο στήν παραπλάνηση τοῦ πάπα καί τό ἀνέφικτο τῶν παρεμβάσεων του στήν Ἀνατολή. Ἡ θέση μας αὐτή στηρίζεται στίς προϋποθετικές ἀρχές τοῦ ἀποδιδόμενου πρωτείου καί στήν ἄρνησή του τόσο τό 1277 ὅσο καί τό 1279 νά ἀποστείλει στήν Ρώμη ὄρκο πίστεως καί ὑποταγῆς στόν Πάπα. Πρβλ. Ξεζάκη, *Ἰωάννης Βέκκος*, σ. 154-159.

τὸν Βέκκο νά συντάξει ἐν μέρει ἓνα τέτοιο κείμενο. Ἡ πιθανολογούμενη ἀπὸ μερικούς ἐρευνητές ὑπαρξη ἑνὸς συνοδικοῦ τόμου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, πού περιελάμβανε ὁμολογία πίστεως τῶν ἐπισκόπων μᾶς φαίνεται ἀπίθανη ἕως ἀδύνατη. Πρωτίστως δὲν θά μπορούσε μιά μικρὴ μειοψηφία τῆς συνόδου πού ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Βέκκος στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἔλαβε χώρα μετὰ τῆ διάλυση τῆς μεγάλης συνόδου τῆς 19ης Φεβρουαρίου καὶ λίγο πρὶν τῆ σύνταξή της, νά ἐπωμισθῆκε τό βᾶρος μιᾶς τέτοιας πράξεως, ἀφοῦ ὅπως διαφαίνεται στὴν τομογραφία τῆς 19ης Φεβρουαρίου οἱ ἐπίσκοποι δὲν συνδέουν τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μὲ τῆ Ρώμῃ μὲ ὑποχωρήσεις τους σέ θέματα πίστεως. "Ὅσον ἀφορᾶ στίς ὑπογραφές τῶν ἐπισκόπων πού ἀναφέρει ὁ Βέκκος ὅτι κατέχουν θέση ὄρκου, μᾶλλον ὑπονοεῖ αὐτέες τῆς Τομογραφίας τοῦ Φεβρουαρίου. "Ἄν ὑποτεθεῖ πὼς ἐστάλη ἐκ νέου ἀπόφαση τῆς συνόδου τὸν Ἀπρίλιο, τότε οἱ ἐλάχιστες ὑπογραφές ἐπισκόπων θά κινούσαν περισσότερο τὴν παπικὴ καχυποψία τῆς Κουρίας, καθὼς θά τίς συνέκρινε μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς 19ης Φεβρουαρίου. Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος προσπαθώντας νά δώσει μιά λύση στό πρόβλημα δέχεται πὼς ἡ σύνοδος ἐξουσιοδότησε τὸν πατριάρχη νά συντάξει ἐπιστολὴ καὶ ὁμολογία πίστεως πρὸς τὸν Πάπα. Ἡ θέση αὐτὴ παρά τὴν ἀληθοφάνειά της ἀφ' ἑνὸς δὲν στηρίζεται στίς πηγές καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν παπικὴ ἀπαίτηση γιὰ προσωπικὴ ὁμολογία πίστεως καὶ ὄρκο ὑποταγῆς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους¹⁰⁹. Ἡ Η. Evert, ἐπιχειρώντας νά ἐρμηνεύσει τὴν ἐνέργεια τοῦ Βέκκου καὶ προϋποθέτοντας τὴν ὑπαρξη συνοδικῆς ἀπόφασης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277 πέφτει σέ ἀντιφάσεις. Ἡ ὑποψία της ὅτι μιά μικρὴ μερίδα ἐπισκόπων ὑπέγραψε ὁμολογία πίστεως καὶ ὄρκο ὑποταγῆς στὸν Πάπα, ἀναιρεῖται λίγο παρακάτω ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι ὁ βυζαντινὸς κληρὸς δὲν θά ὀδηγοῦνταν ὑπὸ ὅποιεσδήποτε συνθήκες σέ μιά ὑποταγὴ στὸν Πάπα καὶ μιά ἀποδοχὴ τοῦ Filioque¹¹⁰. Ὁ Β. Roberg¹¹¹ δέχεται πὼς ἡ ἐπιστολὴ Βέκκου ἐκφράζει τὴ σύνοδο. Κάτι τέτοιο ὅμως ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό της, τὸ ὁποῖο ὅπως πολὺ σωστά παρατηρεῖ ὁ V. Laurent¹¹² δὲν ἔχει συναντηθεῖ πουθενά καὶ ποτέ σ' ὅλη τὴ βυζαντινὴ φιλολογία. Ὁ ἴδιος προσπαθώντας νά δώσει μιά λύση στό ὅλο θέμα διαχωρίζει τὴν ὑπαρξη δύο κειμένων: α) ἑνὸς τόμου, ἀποτέλεσμα συνόδου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277, ὑπογεγραμμένο ὅμως ἀπὸ μικρὸ μέρος τῶν ἐπισκόπων καὶ β) τῆς ἐπιστολῆς Βέκκου πού συνόδευε τό κείμενο τοῦ τόμου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸν Φεβρουάριο-Μάρτιο, πού δὲν ἦταν γνωστὴ στοὺς ἐπισκόπους. Μόνο πού ὁ V. Laurent προϋποθέτει ὅτι στό περιεχόμενο τοῦ τόμου περιλαμβανόταν καὶ ὁμολογία πίστεως

109. Γιαννακόπουλου, ὁ.π., σ. 229.

110. H. Evert-Kappesowa, Une page des relations byzantino-latines. St. Siège à l'époque de l'union de Lyon, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 311.

111. Roberg, *Die Union*, σ. 185-186.

112. V. Laurent, *Regestes* no 1433.

ὅμοια μ' αὐτὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Πατριάρχου. "Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο τό θεωροῦμε σχεδόν ἀδύνατον καθὼς δέν μαρτυρεῖται οὔτε ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς πηγές οὔτε ἀπὸ τίς λατινικὲς, οἱ ὁποῖες ἀντιθέτως περιλαμβάνουν αὐτούσια τὰ κείμενα πού ὑπέγραψαν ὁ Μιχαήλ Η', ὁ γιὸς του πρίγκιπας Ἀνδρόνικος καὶ ὁ πατριάρχης Βέκκος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1277. Ὁ J. Gill¹¹³, ἐνῶ ἀρχικὰ ἀποδέχεται τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου τοῦ Βέκκου, κατόπιν χωρὶς νὰ δικαιολογεῖ μέ βάση τίς πηγές τὴν ἀποψη του, πιθανολογεῖ τὴν ὑπογραφή τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου ἀπὸ κάποιους ἐπισκόπους. Ἡ ἑλλειψη ὅμως ἀναφορᾶς ὀνομάτων ἀπὸ τὸν Βέκκο καὶ ἡ ἀνυπαρξία τῶν ὑπογραφῶν τους στό κείμενο πού ἔφτασε στή Ρώμη καταρρίπτουν τὴ θέση του.

Σέ ἀντίθετη προοπτικὴ μέ τὴν ἐπίσημη στάση τῆς Ἐκκλησίας βρίσκεται ἡ ἄμεση ἀντίδραση ὄλων τῶν ἀντιφρονούντων, σέ πολιτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ ἐπίπεδο. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας, Νικηφόρου καὶ Ἰωάννου Νόθου, ἔλαβε χώρα στή Νέα Πάτρα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1277 σύνοδος πού ἀφώρισε τὸν Πάπα, τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Πατριάρχη. Σ' αὐτὴν συμμετεῖχαν 8 ἐπίσκοποι, ἀρχετοὶ ἡγούμενοι καὶ ἑκατὸ περίπου μοναχοὶ¹¹⁴. Δυστυχῶς ἑλλείπει περισσοτέρων πληροφοριῶν δέν εἶναι δυνατὸν νὰ διευκρινιστοῦν τὰ ὀνόματα τουλάχιστον τῶν ἐπισκόπων. Σημαντικὸς πάντως ἦταν ὁ ἀντίκτυπος πού εἶχε τὸ γεγονός στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία ἀντέδρασε τόσο σέ πολιτικὸ-στρατιωτικὸ ὅσο καὶ ἐκκλησιαστικὸ ἐπίπεδο.

Στις 17 Ἰουλίου τοῦ ἰδίου χρόνου ὁ πατριάρχης Βέκκος παρουσία τῶν παπικῶν λεγάτων ἀφώρισε¹¹⁵ τοὺς ἡγεμόνες πού ἀρνήθηκαν νὰ ὑπογράψουν τὸν

113. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 168-169, ὑπ. 32.

114. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ προέρχονται ἀπὸ ἓνα ὑπόμνημα πού συνέταξε ἓνας λατινομαθὴς πρωτονοτάριος τοῦ Μιχαήλ Η', ὀνόματι Ogier. Στὸ ὑπόμνημα κωδικοποιοῦνταν σέ γενικὲς γραμμὲς ἓνα προφορικὸ μήνυμα τοῦ Μιχαήλ Η' πρὸς τὸν νέο πάπα, καθὼς ἐπιδόθηκε στήν παπικὴ ἀντιπροσωπεία πού ἀνακοίνωσε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1278 τὴν ἐκλογή τοῦ πάπα Νικολάου Γ'. Σ' αὐτὸ ἀναφέρονταν τὰ γεγονότα πού ἔλαβαν χώρα ἀπὸ τὸ 1276 μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή καὶ τὰ ὁποῖα καθίστασαν δυσχερῆ ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Μιχαήλ Η' τὴ συνέχιση τῆς φιλενωτικῆς του πολιτικῆς. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη σύνοδο ἀφιερώονται τρεῖς παράγραφοι, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναδεικνύεται ὁ ἀνθρακωτικὸς καὶ ἀντικαθεστωτικὸς ρόλος συγγενικῶν προσώπων τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ ἡ ὑπονομευτικὴ στάση τοῦ Ἰωάννη Δούκα καὶ τοῦ Νικηφόρου στήν προσέγγιση τῶν Ἐκκλησιῶν. Μάλιστα ὁ ἀντιδρῶν στή στάση αὐτὴ ἐπίσκοπος Τριχάλων Ἰωάννης, φυλακίστηκε γιὰ 18 μῆνες. Παρόμοια τύχη μαρτυρεῖται καὶ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Πέτρας, ὁ ὁποῖος ἐπικαλούμενος τὴ συμμετοχὴ στὴ σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1277, ἀρνήθηκε νὰ συμπλεύσει μέ τίς ἀποφάσεις τῆς ἀνθρακωτικῆς συνόδου καὶ γι' αὐτὸ τιμωρήθηκε. Ἐκδοση τοῦ κειμένου καὶ διευκρινιστικὰ σχόλια ἀπὸ τὸν R.-J., Loenertz, *Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III, OCP 31 (1965) 374-408*. Ἐπίσης χρήσιμες εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις τῶν V. Grumel, *En Orient après le IIe Concile de Lyon, EO 24 (1925) 321-324*, καὶ D. Nicol, *The Greeks and the Union of the Churches. The report of Ogerius, protonotarius of Michael Palaiologos, in 1280, in Medieval Studies presented to Aubrey Gwynn*, ed. J. A. Watt, Dublin 1961, σ. 8-9.

115. «Cumque obedire penitus recusassent et resillirent omnimode idem dominus meus imperator misit expositam excommunicationem a nuntiis sancte apostolice sedis, similiter et

τόμο τῆς 19ης Φεβρουαρίου. Τό γεγονός τῆς συμμετοχῆς τῶν παπικῶν στό γεγονός τοῦ ἀφορισμοῦ θά δημιουργήσῃ ἀργότερα προβλήματα στήν παπική διπλωματία καθώς θά ἀντιδράσουν στήν πράξη αὐτή οἱ Λατῖνοι καί Φράγχοι σύμμαχοι τῶν δύο ἡγεμόνων¹¹⁶.

Κατόπιν τούτου ἡ αὐτοκρατορική ἀντιπροσωπεΐα μέ ἐπικεφαλῆς τόν μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο Σκουταριώτη ἀνεχώρησε στίς 27 Ἰουλίου 1277 ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μέ σκοπό νά ἐνημερώσῃ τόν πάπα Ἰωάννη ΚΑ' γιά τά γεγονότα καί τίς τελετές πού ἔγιναν στή βυζαντινή πρωτεύουσα καί συγχρόνως νά ἐξετάσῃ τούς ὅρους μιᾶς ἐνδεχόμενης συνθήκης μεταξύ Μιχαήλ Η' καί τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων. Ἡ ἀντιπροσωπεΐα θά ἀφίχθῃ στή Ρώμη τό φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους καί θά πληροφορηθῇ τό θάνατο τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΑ' (20-5-1277).

Ἀνακεφαλαιώνοντας μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τά ἀποτελέσματα τοῦ ταξιδιοῦ τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων ὡς ἀποκαρδιωτικά γιά τήν Κουρία. Παρ' ὅλες τίς αὐστηρές ἐπιστημάνσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωάννη ΚΑ' καί τίς εἰδικές ὁδηγίες μέ τίς ὁποῖες εἶχε ἐφοδιάσει τήν ἀποστολή, ὁ κυριώτερος στόχος τῆς παπικῆς πολιτικῆς παρέμενε ἀνεκπλήρωτος. Ὁ βυζαντινός λαός καί τό σύνολο σχεδόν τοῦ κλήρου ἀρνήθησαν νά ἱκανοποιήσουν μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο τίς ἀπαιτήσεις τῆς Ρώμης, τόσο στό δικαιοδοσιακό καθεστῶς ὅσο καί στό ἐπίπεδο τοῦ δόγματος καί τῆς λατρείας. Ἡ ἐπανάληψη τῆς ὀρκωμοσίας τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ Ἀνδρονίκου καθώς καί οἱ προσωπικές ὁμολογίες πίστεως αὐτῶν καί τοῦ Βέκκου δέν ἦταν δυνατόν νά ἱκανοποιήσουν τή Ρώμη, ἡ ὁποία γνῶριζε τό εὐμετάβλητο τῶν θέσεών τους καί τή μικρή ἀξία τῶν πράξεών τους μέσα σέ μία Ἐκκλησία πού δέν διέθετε τίς συγκεντρωτικές τῆς δομές καί τούς

excommunicationem quam exposuit sancta Constantinopolitana ecclesia contra illos qui nolunt conuenire ad obedientiam domini summi pontificis». R.-J., Loenertz, Mémoire d'Ogier, σ. 390. V. Laurent, Regestes no 1435. Ὁ ἀφορισμός θά ἀνακοινωθῇ στόν Πάπα μέ ἐπιστολή τοῦ Βέκκου μέ ἡμερομηνία 16 Ἰουλίου 1277. Τό κείμενο σώζεται μόνο σέ λατινική μετάφραση στά Delorme-Täutu, Acta Ioannis XXI, no. 19, «...cum quibus etiam ipsum Nichiforum Ducam, qui nominatur despotus, et Johannem ducam de Patra, qui nominatur <syntocrator>, sicut schismaticos et conturbatores huiusmodi ecclesiasticae unionis et susceptores schismaticorum et <persecutores ipsorum> qui convenerunt ad huiusmodi ecclesiasticam unionem et sicut illos qui dividuntur de pastoralitate nostra et de nostra societate fugiunt propter oboedientiam quam fecimus ad Apostolicam Sedem: excommunicavimus, anathematizavimus ipsosque damnatos pron<untiamus> et penitus reprobatos». Βλ. ἐπίσης G. Hofmann, Die Andreden griechischer Patriarchendieffe an den Papst im Mittelalter und in der Neuzeit, *OCP IX* (1943) 144-145. A. Mercati, Note archivistiche, bibliografiche, paleografiche, storiche su un documento del anno 1277 di Giovanni Bekkos, Patriarca di Constantinopoli, *OCP 21* (1955) 256-264.

116. Ἡ λύση στό πρόβλημα θά δοθῇ ἀπό τόν Πάπα Νικόλαο Γ', ὁ ὁποῖος σέ ἐπιστολή του πρός τόν Μιχαήλ Η' θά ἀρνήθῃ τή δικαιοδοσία τῶν πρέσβων γιά μιᾶ τέτοια ἐνέργεια καί θά τοῦς κατηγορήσῃ γιά ὑπέρβαση ἐντολῶν. Delorme-Täutu, *Acta Nilolai III*, no 29 καί R. Stapper, *Papst Johannes XXI*, Münster 1898, σ. 88.

ἀπολυταρχικούς της μηχανισμούς. Συνάμα ἡ ἀσάφεια καί ἡ γενικότητα τῶν συνοδικῶν κειμένων πού ἀποστέλλονταν σέ συνδυασμό μέ τήν ὁμολογία τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη ὅτι ἀντιμετωπίζουν ἰσχυρή ἀντίδραση ἀκόμη καί στήν προοπτική τῆς εἰρήνης καί ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐνέτειναν τήν παπική καχυποψία καί τήν ὀδηγοῦσαν στό νά ἐπανέλθει μετὰ ἀπό λίγο (1279) στά ἴδια αἰτήματα.

4. Γενίκευση τῶν ἀντιδράσεων καί διάσπαση τῶν ὑποστηριζόντων τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄

Ἡ διπλωματική εὐφυΐα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα φαινομενικά εἶχε γιά μιᾶ ἀκόμη φορά διαπρέψει στήν ἐξωτερική του πολιτική. Στό ἐσωτερικό ἐντούτοις οἱ δημόσιες τελετές, ἡ συχνή παρουσία τῶν παπικῶν καί ἡ προκλητική στάση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου προκάλεσαν τό λαϊκό αἶσθημα, πού ἀρνεῖτο νά ἐνστερνισθεῖ τίς ἐπιλογές τῆς πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Ταραχές, λίβελλοι καί στάσεις ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη κλονίζαν τά θεμέλια τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἡ ἀκολουθούμενη ἐκκλησιαστική πολιτική, ὄντας ὑπηρετική τῆς πολιτικῆς διάσωσης τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό ἐξωτερικούς κινδύνους, συντελοῦσε στήν ἐκ τῶν ἔσω διάβρωσή της.

Ὁ Μιχαήλ Η΄ ἀπεγνωσμένα ἐπιχειροῦσε νά ἐπιβάλει τίς ἀπόψεις του καί νά καταστείλει τίς ἐξεγέρσεις. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἐκκλησίας ἔχοντας κατανοήσει τό τίμημα τῆς ἐνώσεως μέ τή Ρώμη, ἀρνιόταν πεισματικά νά ἀποδεχθεῖ τίς διαβεβαιώσεις τοῦ αὐτοκράτορα γιά τό πλασματικό τῶν ὑπογραφέντων καί τελεσθέντων. Νέο κύμα βίας, φυλακίσεων καί ἐξοριῶν ἔλαβε χώρα κατά τή διάρκεια τῶν ἐτῶν 1276-1277¹¹⁷. Τό κίνημα πού εἶχε ὡς συνεκτικό του ἰστό

117. Αὐτή τήν ἐποχή πιθανολογεῖται καί ἡ δίωξη τῶν ἀντιφρονούντων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὅρους, γιά τήν ὁποία λίγα εἶναι γνωστά. Οἱ βασικότερες πηγές μας καί οἱ χρονολογικές τους ἐνδείξεις εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Τά Ἀγιορείτικα συναξάρια καί οἱ ἐμμετρες διηγήσεις, πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τίς διώξεις πού ἐπέβαλε ὁ Μιχαήλ Η΄ καί ὁ Ἰωάννης Βέκκος στά μοναστήρια καί στούς μοναχοῦς πού δέν ἀποδέχονταν τή φιλενωτική πολιτική τους. Ἡ ἐγκυρότητα τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν σύμφωνα μέ τόν Ἰ. Ἀναστασίου ἐλέγχεται καί ὅπως ὑποστηρίζει στά συμπεράσματά του πρόκειται περί θρύλου μέ πολλούς ἀναχρονισμούς. Βλ. Ἰ. Ἀναστασίου, Ὁ θρυλούμενος διωγμός τῶν Ἀγιορειτῶν ὑπό τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καί τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, Ἀθωνική Πολιτεία ἐπί τῆ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὅρους, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 256-257. β) Ἐνα δεύτερο κείμενο πού διακρίνεται γιά τήν ἀμεσότητά του καί τή σαφή χρονολογική του τοποθέτηση εἶναι αὐτό τοῦ μοναχοῦ Νικηφόρου, Διάλεξις ἡμῶν, τοῦ λεγάτου, Κλήμεντος φημί, καί Νικηφόρου, περὶ τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, Laurent - Darouzzès, ὀ.π., σ. 483-507. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀφήγηση πού κυκλοφόρησε εὐρύτατα τήν ἐποχή τοῦ 1277-1278 καί ἡ ὁποία ἐκτός ἀπό τό δογματικό της περιεχόμενο, περιγράφει τίς διώξεις καί φυλακίσεις τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὅρους πού διέκειντο ἀρνητικά στήν ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων Ρώμης - Κωνσταντινούπολης, ὅπως τό ἐπέδωκαν αὐτοκράτορας καί Πατριάρχης. Ἀπό τά χρονολογικά δεδομένα πού συνάγονται ἀπό τή διήγηση καί ἀπό τίς ἐσωτερικές μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀγιορειτῶν πατέρων πρὸς τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη, οἱ ἐκδότες τους προσδιορίζουν τήν κάθοδο τῶν ἀστυνομικῶν ὀργάνων τοῦ Μιχαήλ Η΄ στό Ἅγιον Ὄρος τόν Φεβρουάριο - Μάρτιο τοῦ 1276 (σ. 84), καί γ) Ἡ

τὴν ἀντιπάθεια πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη διαπερνοῦσε ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τὸν πρῶτον πατριάρχη Ἰωσήφ Α'. Ἡ ἄρνηση τοῦ τελευταίου νὰ ὑπακούσει στὶς νουθετήσεις τοῦ Μιχαήλ Η' τὸν ὀδήγησε στὴν ἐξορία σὸ φρούριο τῆς Χηλῆς στὴν Μαύρη Θάλασσα¹¹⁸. Τὴν ἴδια τύχη σέ γενικὲς γραμμὲς εἶχαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πλῆθος μοναχῶν, λαϊκῶν καὶ ἐπισκόπων μὲ ἀποτέλεσμα, ὅπως ἀναφέρουν οἱ πηγές, νὰ γεμίσουν οἱ φυλακές καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ ἀντιφρονοῦντες¹¹⁹. Ἡ ἀριστοκρατία καὶ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, πού τόσο εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαήλ Η', συντηροῦσαν τὴν κρίση καὶ ὑπονόμευαν τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία¹²⁰. Τὰ στρατεύματα πού ἐστάλησαν ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ Ἰωάννη Νόθου, ὡς συνέπεια τῆς ἄρνησής τους νὰ ἀποδεχθοῦν τὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1277, αὐτομόλησαν σ' αὐτούς καὶ μόνο ἡ δυναμικὴ παρέμβαση τοῦ Μιχαήλ Η' περιέσωσε τὴν αὐτοκρατορία, ὀδηγώντας τοὺς προδότες ἀλυσοδεμένους στὴν Κωνσταντινούπολη¹²¹. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Τραπε-

μαρτυρία τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου τῶν Ἀρσενιατῶν τὸ 1278, ὅπου ἔλαβαν μέρος οἱ ἐξόριστοι μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, Βρυξέλλες 1963, σ. 472.

¹¹⁸ Ἐν τελικῶν ἀποδεχθούμε τὴν ἐγκυρότητα τῆς μαρτυρίας περὶ διωγμῶν σὸ Ἁγιον Ὄρος τότε αἰνιγμα παραμένει ἡ σιωπὴ τοῦ ἱστορικοῦ Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει παρόμοιο γεγονός, ἐνῶ ὀφείλομε νὰ ἐπανεξετάσουμε ὑπὸ νέο πρίσμα τὶς μαρτυρίες τῶν ἀγιορειτικῶν συναξαρίων καὶ διηγήσεων.

¹¹⁹ Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, V, 29. Α. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 233. Ὁ Fallier πιστεύει ὅτι ἡ ἐκδίωξη τοῦ Ἰωσήφ ἀπὸ τὰ προάστια τῆς Πόλης καὶ ἡ ἔγκλεισή του σὸ φρούριο τῆς Χηλῆς εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένα μὲ τὰ διαδραματιζόμενα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Φεβρουάριο - Ἀπρίλιο 1277. Τὴν τύχη τοῦ Ἰωσήφ εἶχαν καὶ οἱ προσκεῖμενοι σ' αὐτὸν μοναχοί, ὅπως οἱ μοναχοὶ Ἰωβ' Ἰακίτης καὶ Μεθόδιος. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐξορίστηκε καὶ φυλακίστηκε σὴ Σκύρο καὶ ὁ Μελέτιος ὁ Ὁμολογητής. Παχυμέρη, ὅ.π. καὶ Laurent - Darrouzes, ὅ.π., σ. 92, 110 καὶ 521.

¹²⁰ Nicol, *The Byzantine reaction to the second Council of Lyons*, σ. 129-135, μὲ προσωπικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς ἀντιφρονοῦντες.

¹²¹ Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 16.

¹²² «Et cum ad hec conuenire penitus recusassent misit dominus meus sanctus Imperator exercitum contra ipsos, cum capitaneis de magnatibus imperii, magnum uidelicet marescalcum Orientis dominum Andronicum Paleologum, consobrinum domini mei sancti imperatoris, et pincernam, consanguineum eiusdem, qui habet in uxorem filiam primi consanguinei domini mei sancti imperatoris. fuerunt similiter et cum eis transmissi Comninus Cantacuzinon et Paleologum dominum Iohannem ambos nepotes domini mei sancti imperatoris. qui euntes ad expugnationem dicti infidelis ducis Patre non solum <non> studuerunt contra ipsum procedere sed intimarunt ei et retulerunt infidelitatem eorum talibus verbis: "nos tales, cognoscentes quod imperator unicus <est> cum papa, habemus et ipsum hereticum, et ideo a nobis contrarietatem aliquam non habebitis, sed quicquid uultis facere contra terram imperatoris, nunc habetis tempus".». Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 390. Nicol, *The Greeks and the Union of the Churches. The report of Ogerius*, σ. 6-7. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Η' μὲ τὸν Νικηφόρο καὶ τὸν Ἰωάννη Δούκα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν στάση τῶν τελευταίων στὴν ἐπιχειρούμενη ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν βλ. D. Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου 1267-1479*, Ἀθήνα 1991, σ. 28-32.

ζούντας, Γεώργιος Κομνηνός μετά από παραινέσεις τῶν ἀνθενωτικῶν φυγάδων ἀπό τήν Πόλην, αὐτοανακηρύχθηκε αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων καί μέ τή σειρά του παρότρυνε τούς βυζαντινούς σέ στάση ἐναντίον τοῦ αἰρετικοῦ Μιχαήλ Η' ¹²². Τό κῦρος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ὡς θεοπρόβλητου βασιλέα, ὑπερασπιστή τῆς Ὁρθοδοξίας καί κυβερνήτη τῆς Ἐπίγειας Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἄρχισε νά μειώνεται στά μάτια τῶν ὑπηκόων του. Τίποτε ὅμως δέν στάθηκε δυνατό νά ἀλλάξει τούς προσανατολισμούς καί τίς ἐπιλογές του. Παρ' ὅλες τίς ἀντιξοότητες πού ἀντιμετώπιζε στό ἐσωτερικό ἦταν ἀποφασισμένος νά συνεχίσει τήν ἄσκηση τῆς ἴδιας φιλενωτικῆς πολιτικῆς καθ' ὅσο διάστημα τό ἐπέβαλλαν οἱ δυσμενεῖς πρὸς τό Βυζάντιο πολιτικές ἐξελίξεις στή Δύση ¹²³.

Ἀναμένοντας τίς παπικές ἀντιδράσεις στά ἀποσταλέντα κείμενα ἕνα νέο στοιχεῖο πυροδότησε τό ἤδη τεταμένο κλίμα καί ἀποτέλεσε αἰτία διάσπασης τοῦ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν πού ἔμμεσα ὑπερασπιζόταν μέχρι ἐκεῖνη τή στιγμή τήν πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ πατριάρχης Βέκκος παρά τίς ἀντίθετες νοθεύσεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἀλλά καί τῶν προσωπικῶν του δεσμεύσεων

122. Ἡ μοναδική μαρτυρία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος βρίσκεται καί πάλι στό ὑπόμνημα Ogier: «Est autem et ad partes Orientis terra que nominatur Trapesunda. quam terram in captione facta de Constantinopoli a latinis tenuit quidam de capitaneis qui vocabatur Conminus dominus Alexius. et intimarunt predicti infideles ad illum qui nunc est princeps ipsius terre Trapesunde existentem abnepotem illius quondam Alexii, quod imperator factus est hereticus et subiectus est pape et uniuert ecclesias scilicet Graecorum et Latinorum et si vocaberis imperator adheremus vobis et constituerimus quidquid vulerimus. ille quidem ductus inani consilio vocari se fecit imperatorem et coronatus est et induit se vestimentis decentibus imperio et fecit officiales et tamquam imperatorem honorari precepit». Loenertz, Mémoire d'Ogier, 391.

123. Σ' αὐτό τό σημεῖο κρίνουμε σκόπιμο νά κάνουμε μερικές διευκρινίσεις πού ἀπορρέουν ἀπό τή μελέτη τῶν ἱστορικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν κειμένων. Τά πολιτικά κίνητρα πού ὠθοῦσαν τόν Μιχαήλ Η' σ' αὐτή του τήν κατεύθυνση ἦταν γνωστά σ' ὅλο τό φάσμα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Μόνο πού τά διάφορα μέρη τῆς δέν ὁμοιοῦσαν μέ τίς αὐτοκρατορικές ἀξιολογήσεις καί προτεραιότητες. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στό διαφορετικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονταν καί φόρτιζαν τίς δύο ἔννοιες-πραγματικότητες, Ἐκκλησία-Πολιτεία, ὁ Μιχαήλ Η' καί ὁ βυζαντινός κόσμος. Γιά τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα πρωτεύουσα σημασία ἔχει ἡ διάσωση τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς πολιτικῆς τῆς ὑπόστασης, μέσα στήν ὁποία σώζεται, συγκεκριμενοποιεῖται καί ἀναπτύσσεται τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ὁποιοσδήποτε διπλωματικές ἐνέργειες πού κρίνονται ἀναγκαῖες νά γίνουν ἀπό τήν Ἐκκλησία μέ σκοπό τή διατήρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς σταθερότητας, ἐπιβάλλονται ἐκ τῶν ἄνω καί δικαιολογοῦνται ἐντός τῶν πλαισίων τῆς «οἰκονομίας-διακονίας» τῆς πρὸς τό πολιτικό καί πολιτειακό ἰδεῶδες τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου τοῦ 13ου αἰῶνα τό πολιτειακό καί πολιτικό ἰδεῶδες τῆς αὐτοκρατορίας ἔχανε σταδιακά τή σημασία τῆς Ἐπίγειας Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, καί αὐτονομεῖτο στήν κατηγορία τῶν ἐφήμερων καταστάσεων. Παράλληλα ἡ Ὁρθοδοξία καί ἡ Ἐκκλησία ἀναβιβάζονταν στό χώρο τοῦ αἰώνιου καί τοῦ διαχρονικοῦ ἰδεώδους πού ἐνσωμάτωνε καί ἐκπροσωποῦσε τήν ταυτότητά του. Ὅσο καί ἂν μιά τέτοια τοποθέτηση φαντάζει πρῶιμη γιά τήν ἐποχή αὐτή ἐντούτοις τά γεγονότα καί οἱ ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ καιροσκοπική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η' εἶναι ἐνισχυτικές τῆς παραπάνω θέσης. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές ὄχι μόνο δικαιολογοῦν ἀλλά καί ἐρμηνεύουν τήν τυπολογική διαίρεση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας: α) σέ θιασῶτες τῆς πολιτειακῆς ὑπόστασης τοῦ κράτους, β) σέ ὑποστηρικτές τῆς ὁμολογιακῆς καθαρότητας τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καί γ) σέ ἀμύνητες τῶν λατινικῶν κακοδοξῶν.

ἀνέλαβε νὰ ἀποδείξει τὴν ὀρθότητα ὅλων τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν καὶ νὰ καταρρίψει ὅλη τὴν προγενέστερη ὀρθόδοξη παράδοση καὶ γραμματεία, ἀρχῆς γενομένης τοῦ Φωτίου¹²⁴. Ἡ παρέμβασή του αὐτὴ, ἀπάντηση στοὺς λιβέλλους πού ἐκτοξεύονταν ἐναντίον του, παρά τοῦ ὅτι παρέμενε ἐντὸς ἱστορικῶν πλαισίων καὶ κατηγοροῦσε ὡς πατέρα τοῦ σχίσματος τὸν ἐμπαθῆ Φώτιο, ἀναζωπύρωσε τίς θεολογικές συζητήσεις καὶ ἀντεγλήσεις καὶ ἔδωσε ἐρείσματα στοὺς θεολογικούς κύκλους πού ἦταν πολέμιοι τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ὑπόσχεσή του στὸν Μ. Οἰκονόμο Θεόδωρο Εἰφιλίνο¹²⁵, νὰ μὴν προκαλέσει ἔνταση στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἀπαντώντας στίς κατηγορίες, δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ τὸν ἀποτρέψει, διευρύνοντας ἔτσι τὸ ρεῦμα τῶν ἀντιδράσεων. Σχεδὸν αὐτόματα στοὺς ἀντιδρῶντες προστέθηκαν καὶ ὅλοι ὅσοι ὑποστήριζαν τὴν πολιτικὴ προσέγγιση καὶ παραπλάνησης τοῦ Πάπα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ παρέμεναν πιστοὶ στὴ δογματικὴ καθαρότητα τῆς πίστεως καὶ ἀρνοῦνταν τίς λατινικές καινοτομίες. Ὁ Μιχαὴλ Η΄ ἔχοντας ἐπίγνωση ἐκ τῶν προτέρων τῶν διαστάσεων πού θὰ ἔπαιρνε μιά μεταφορὰ τοῦ προβλήματος τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο στὸ θεολογικὸ, κατόρθωνε μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ 1276 νὰ ἐλέγχει τίς πατριαρχικές ἀντιδράσεις στοὺς λιβέλλους καὶ τὰ ἀντιλατινικά κείμενα, καὶ νὰ διαβεβαιώνει μὲ ἐπιτυχία τοὺς ἐπιφυλακτικούς ὑποστηρικτές τῆς πολιτικῆς του γιὰ τὸ φαινομενικὸ καὶ περιστασιακὸ τῆς ἐπιτευχθεῖσας «εἰρήνης» μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Παρ' ὅλες ὅμως τίς ἐνέργειές του καὶ τὰ μέτρα πού πῆρε, μιά σφοδρὴ θεολογικὴ διαμάχη ξέσπασε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού ἀποδέχονταν τίς λατινικές δογματικές καὶ λειτουργικές καινοτομίες καὶ σ' αὐτοὺς πού παρέμεναν πιστοὶ στὴν Ὀρθόδοξη παράδοση. Σύγκρουση πού ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τίς δύο διαφορετικὲς ἀντιλήψεις πού κυριαρχοῦσαν στοὺς αὐτοκρατορικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους πού ὑπεράσπιζαν καὶ διαμόρφωναν ἐν μέρει τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορα. Στὴ μιά πλευρὰ βρισκόταν ὁ πατριάρχης Βέκκος καὶ οἱ ἄμεσοι συνεργοὶ του, ὅπως ὁ Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης, ὁ Γεώργιος Μετοχίτης, ὁ Ἀνδριανουπόλεως Θεόκτιστος, ὁ Κυζικίου Θεόδωρος καὶ ὁ Νικαίας Θεοφάνης οἱ ὅποιοι ἦταν πεπεισμένοι γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ὧσων πρέσβευε ἡ Ρώμη· θεωροῦσαν δὲ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς προϊόν ὁμολογιακῆς συμφωνίας πού ἐδράζεται στὴν κοινὴ Πατερικὴ

124. Πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Βέκκου πού κυκλοφόρησαν γύρω στὰ μέσα τοῦ 1276-ἀρχές τοῦ 1277, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ ὁ Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 29. Γιὰ τὴν χρονολόγηση βλέπε A. Fallier, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère*, *REB* 39 (1981) 233. Ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρῶτο ἔργο του ἀναφερόταν στοὺς ἱστορικούς λόγους τοῦ σχίσματος καὶ συγκεκριμένα στὸν καταλυτικὸ ρόλο τοῦ Φωτίου. Ἐπιγράφονταν δὲ *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης*. Γιὰ τὴν χρονολόγηση του καὶ τὴν σχέση του μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση βλέπε Laurent - Darrouzès, ὁ.π., σ. 59-70 καὶ τὴν ἔκδοσή του σ. 426-457. Πρβλ. H. Evert-Kappesowa, *Le clergé byzantin et l'Union de Lyon*, *Byzantinoslavica* 13 (1952-1953) 85-86.

125. Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, V, 28.

Παράδοση¹²⁶. Στήν αντίπερα ὄχθη καί σέ πλήρη διαφωνία βρισκόταν οἱ ἀποδεχόμενοι τήν ἔνωση βάσει τῶν αὐτοκρατορικῶν διασαφήσεων. Τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς μερίδος ἀποτελοῦσαν ἐπίσκοποι καί ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι οἱ ὅποιοι παρά τίς ἀρχικές ἀντιδράσεις τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1273, πείσθηκαν νά στηρίξουν τήν αὐτοκρατορική πολιτική ἀποδεχόμενοι τήν κοινωνία μέ τή Ρώμη μόνο μετά τήν ἄσκηση ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας γιά τό καλό τῆς αὐτοκρατορίας¹²⁷. Γιά τούς ἐκκλησιαστικούς αὐτούς ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτελοῦσε τόν μοναδικό θεματοφύλακα τῆς πίστεως καί τῆς Πατερικῆς Παράδοσης. Προσωπικότητες σάν τόν Ἐφέσου Ἰσαάκ καί Μελέτιο Ἀθηνῶν ἀφοῦ στήριξαν τίς αὐτοκρατορικές ἐπιλογές γιά μιά περίοδο τριῶν ἐτῶν 1274-1277 ἤρθαν σέ εὐθεία καί ἀνοιχτή σύγκρουση μέ τόν πατριάρχη Βέκκο, ὅταν ὁ τελευταῖος σέ ἀντίθεση μέ τόν Μιχαήλ Η' ἐπιζήτησε νά ἀποδείξει τή δογματική συμφωνία Ρώμης - Κωνσταντινούπολης, παρερμηνεύοντας τήν Πατερική Παράδοση, μεμφόμενος συγχρόνως ὅλους ὄσους ἀπό τόν 9ο αἰώνα ἀντιστάθηκαν καί στηλίτευσαν τίς λατινικές καινοτομίες¹²⁸.

5. Ὁ πάπας Νικόλαος Γ' καί ἡ κατάρρευση τῆς πολιτικῆς εἰρήνευσης τῶν Ἐκκλησιῶν

Ἐν τῷ μεταξύ στή Ρώμη ὁ Ἰταλός Ἰωάννης Ὀρσίνι, ἐκλέχθηκε Πάπας μέ τό ὄνομα Νικόλαος Γ', στίς 25-11-1277. Οἱ φόβοι τοῦ Μιχαήλ Η' γιά ἐκλογή φιλοανδεγαυοῦ πάπα δέν ἐπαληθεύτηκαν. Παρά τίς παρασκηνακές του προσπάθειες ὁ Κάρολος Ἀνδεγαυικός δέν κατάφερε νά ἐκλέξει πάπα κάποιον ἀπό τούς καρδινάλιους πού θά ὑποστήριζαν τά σχέδιά του ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Νικόλαος Γ' ἀπό τίς πρῶτες μέρες τῆς ἀνόδου στό θρόνο τῆς Ρώμης ἐπέδιωσε καί τελικά κατάφερε νά περιορίσει τή δύναμη καί τήν ἐπιρροή τοῦ Καρόλου στίς ὑποθέσεις τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου καί στή χάραξη τῆς παπικῆς πολιτικῆς. Στόχος του ἡ ἐνδυνάμωση τῆς παπικῆς ἐξουσίας καί ἡ ἐπικυριαρχία της στόν ἐκκλησιαστικό καί πολιτικό χῶρο. Κατά τήν πεποίθησή του ὅλες οἱ κοσμικές ὑποθέσεις, ὅπως καί οἱ θρησκευτικές, ὑπέκειντο στίς παρεμβατικές καί διορθωτικές ἀρμοδιότητες τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἡ ἐξουσία τοῦ ὁποίου εἶχε παγκόσμια καί ἀδιαμφισβήτητη ἰσχύ¹²⁹.

126. H. Evert-Kappesowa, Le clergé byzantin et l'Union de Lyon, 87-88. V. Laurent, Un theologien unioniste de la fin du XIIIe siècle. Le Metropolitte d'Adrianople Théoctiste, *RÉB* 11 (1953) 187-196. Γ. Θεοδοωρούδη, *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, σ. 124.

127. Ἀνάμεσά τους ὁ ἱστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, ὁ Γεώργιος Κύπριος, ὁ Γεώργιος Ἀχροπολίτης, ὁ Θεόδωρος Μουζάλων κ.ἄ. D. Nicol, *The Byzantine reaction to the second Council of Lyons 1274*, σ. 126-128. Γ. Θεοδοωρούδη, *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, σ. 128έ.

128. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 23.

129. Γιαννακόπουλου, *Μιχαήλ Η'*, σ. 230-231.

Ἀπό τήν ἀρχή ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἐξελίξεις στήν Ἀνατολή. Ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ἀποτελοῦσε ἀκόμη μιᾶ ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία πού σκόνταφτε στούς πολιτικούς καί διπλωματικούς ἔλιγμούς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί στήν παρελκυστική στάση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ ὑποσχέσεις καί οἱ διαβεβαιώσεις τοῦ Μιχαήλ Η' καθῶς καί οἱ ὁμολογίες πίστεως τοῦ ἰδίου καί τοῦ Ἀνδρονίκου ἦταν κενό γράμμα ἀφοῦ στήν πράξη ἡ παπική ἐξουσία δέν εἶχε καμμία ἰσχύ στίς ἐκκλησιαστικές ὑποθέσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Πρῶτο μέλημά του λίγο μετά τήν ἐκλογή καί ἐνθρόνισή του ἦταν ἡ ἀποστολή πρεσβείας πού ἀνήγγειλε τό γεγονός τῆς παρουσίας του στό θρόνο τῆς Ρώμης. Οἱ ἀπεσταλμένοι του Μάρκος καί Μαρσέττος ἔφθασαν στήν Κωνσταντινούπολη τήν Ἐπισημότητα τοῦ 1278 κομίζοντας ἐνθρονιστήριες ἐπιστολές στόν Μιχαήλ Η' καί στόν πατριάρχη Βέκκο¹³⁰. Ἡ ἄφιξή τους στή βυζαντινή πρωτεύουσα, στήν ὁποία τό κλίμα ἦταν ἰδιαίτερα βαρῦ γιά τόν αὐτοκράτορα καί τόν Πατριάρχη, ἔδωσε τήν εὐκαιρία στόν Μιχαήλ Η' νά ἐπισημάνει σέ γραπτό ὑπόμνημα πρὸς τόν πάπα, πού συνέταξε ὁ Πρωτονοτάριος λατινομαθῆς Ogier¹³¹, τίς δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζε στήν ἐπιβολή τῆς ἐνώσεως στούς ὑπηκόους του. Σ' αὐτό περιέγραφε μία σειρά γεγονότων ἀνατρεπτικῶν τῆς κυριαρχίας του καί ὑπονομευτικῶν τοῦ ἐγχειρήματός του γιά τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καί τήν ἱκανοποίηση τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων. Μεταξύ ἄλλων ὁ Μιχαήλ Η' ἀναφέρει τήν ὑπάρξη ἑνὸς κινήματος πού διαπερνᾷ ὅλο τόν βυζαντινό κόσμο καί τό ὅποιο ἀποσκοπεῖ στήν ἐκθρόνισή του, ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπό τή φιλενωτική πολιτική του.

Στό μήνυμα αὐτό ὁ Νικόλαος Γ' θά ἀπαντήσῃ μέ πρεσβεία του πού θά ἀναχωρήσῃ ἀπό τή Ρώμη στίς ἀρχές τοῦ 1279¹³². Οἱ ἐπιστολές πρὸς τόν Μιχαήλ Η', Ἀνδρόνικο καί Πατριάρχη εἶναι ἐξόχως διευκρινιστικές ὅσων ἤδη ὑποστηρίξαμε γιά τίς μηδαμινές ὑποχωρήσεις τίς ὁποῖες ἔκανε ὁ Πατριάρχης καί οἱ συνοδικοί ἔναντι τῆς Ρώμης μέχρι καί τό 1279. Πρὸς τόν αὐτοκράτορα ὁ Πάπας φρόντισε νά τοῦ ὑπενθυμίξῃ ὅτι γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῆς ἐνσωμάτωσής του στίς δυτικές δομές δέν ἦταν ἀρκετή ἡ ἀποκήρυξη τοῦ σχίσματος ἀπό τόν ἴδιο, ἀλλά ἀναγκαία ἦταν καί ἡ σύμπλευση τοῦ Ὁρθοδόξου κλήρου. Πέραν τῶν πολιτικῶν ζητημάτων γιά τά ὁποῖα δινόταν συγκεκριμένες ὁδηγίες πρὸς περάτωσή τους, ὁ Νικόλαος Γ' ἐνθάρρυνε ἔμμεσα

130. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Νικολάου ἔχουν χαθεῖ. Διατηρήθηκαν ὅμως οἱ συγχαρητήριες ἀπαντητικές ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ πατριάρχη Βέκκου πού κάνουν λόγο γι' αὐτές. Delorme - Tautu, *Acta Nicolai III*, 21 καί 22.

131. R.-J. Loenertz, *Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto Nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III*, *OCP* 31 (1965) 374-408.

132. Τήν πρεσβεία ἀποτελοῦσαν ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Γκροσσέτο Βαρθολομαῖος ὡς ἐπικεφαλῆς, καί τρεῖς μινωρίτες μοναχοί. Γιαννακόπουλου, *Μιχαήλ Η'*, σ. 231.

τόν Μιχαήλ Η' νά πιέσει τούς κληρικούς του νά ἀποδεχθοῦν τὶς παπικὲς ἐντολές, δηλώνοντάς του ὅτι ἡ πορεία τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν ἴδιο¹³³. Τό τί ἐννοοῦσε ὁ Πάπας μ' αὐτὴ τὴν πρότασή του, δηλώνεται στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πατριάρχη καὶ τὸν κλῆρο καὶ στίς ὁδηγίες μὲ τὶς ὁποῖες ἐφοδίασε τούς πρέσβεις του. Οἱ κληρικοί καὶ ὁ πατριάρχης, ὅπως διαπίστωνε ὁ Πάπας, συστηματικὰ ἀρνοῦνταν νά ὑπακούσουν καὶ νά ἐκτελέσουν τὶς παπικὲς ἐντολές γιὰ προσωπικό ὄρκο ὑποταγῆς καὶ προσωπικὴ ὁμολογία πίστεως συνταγμένη σύμφωνα μὲ τούς λατινικούς τύπους¹³⁴. Μάλιστα ιδιαίτερη μνεῖα γίνεται στὴν ὁρολογία πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Πατριάρχης στίς ὁμολογίες πίστεως πού ἀπέστειλε στὴ Ρώμη, ἡ ὁποία κατὰ τὴν Κουρία δέν ἦταν σύμφωνη μὲ τὸ λατινικὸ δόγμα¹³⁵. Γι' αὐτὸ ἐπεσήμανε στοὺς ἀπεσταλμένους του ὅτι κατὰ

133. «Cum igitur sicut non solum famae, verum etiam missorum dudum ad te nuntiorum ipsius Ecclesiae relatio perhibet et veritas et tua nihilominus assertio habeat, quod totaliter a te huiusmodi negotium eiusque dependet consummata perfectio, tuae decet esse sollicitudinis tuae curae, ut idem negotium celerem desideratae, sed proculdubio nimium prorogatae <consummationis> consequatur effectum». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 29.

134. «Et quidem, fratres et filii, laetanter attendimus et gratanter accepimus multa in eisdem litteris contineri professioni eiusdem verae fidei consona, recognitioni dicti primatus accomoda, oboedientiae sponsionum congrua et abiurationi praefati schismatis oportuna. Verum, cum in praedictis perpense consilio et discussione sollicita eiusdem Ecclesiae certa, quam esse decet in omnibus uniformem, forma sit prodita per memoratos imperatorem et Nobilem acceptata iamdudum per eorum nuntios in generali Lugdunem: publicata concilio et ab ipsis nuper in personis propriis publice ac sollempniter iterata, illam censuimus omnimodis observandam, praesertim cum expediat in iis uniformiter ab omnibus per huiusmodi unionem vivendis in fidei unitate procedi, et vos, velut iam factos oboedientiae filios, deceat ipsius Ecclesiae vestrae omniumque matris fidelium et magistrae fideli magisterio per observationis promptitudinem humiliter adhaerere ac iuxta eius beneplacitum et dispositionem circa huiusmodi negotium adimplere sollicitè omnia et maxime illa, quae ad ipsum consummandum plenius et solidius roborandum per nuntios novissime ad hoc missos ex eiusdem Ecclesiae parte requisita nec adimpleta fuerunt». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 34.

135. «Item suadeatur diligenter eidem imperatori ut, cum patriarcha et alii Praelati nondum fecerint professionem fidei, recognitionem et susceptionem primatus eiusdem Ecclesiae Romanae, abiurationem schismatis et oboedientiae sponsionem, iuxta formam ab eadem Ecclesia traditam, cui debent ipsi velut oboedientiae filii maxime in hiis quae consummationem, robur et firmitatem unionis tractatae respiciunt, tamquam omnium Ecclesiarum capiti, suae matri et magistrae devote parere, ipse imperator, qui fatetur et asserit a se totum dependere negotium suamque fore in hiis omnibus liberam potestatem, det operam efficacem, ut et praemissa fiant a Praelatis eisdem et cetera omnia, quae ad solidationem unionis eiusdem per vos, ut inferius exprimitur, sunt petenda, plenarie per omnia compleantur». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35. Οἱ ὁμολογίες τοῦ Βέκκου βρισκόνταν πάντοτε ἐντὸς τοῦ πλαισίου ἀρχῶν πού ὁ ἴδιος εἶχε θέσει ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. «Ἕλληνες καὶ λατῖνοι συμφωνοῦν κατ' ἔννοιαν στό δόγμα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ οἱ λειτουργικοί τους τύποι καὶ παραδόσεις εἶναι ἰσότιμοι. Ἡ κοινὴ πατερικὴ παράδοση τὸ ἀπεδείκνυε, ἀφοῦ ἐντὸς αὐτῆς καὶ οἱ δύο πλευρές μποροῦν νά ἀνιχνεύσουν τὶς προϋποθέσεις τῶν θέσεών τους καὶ τούς τρόπους συυφασμοῦ καὶ συνῦπαρξης. Μέσα στό πλαίσιο αὐτὸ ἐνεργοποιούνταν καὶ τὰ ἀποδιδόμενα πρὶν ἀπὸ τὸ σχίσμα προνόμια τοῦ Πάπα Ρώμης. Ἐπομένως παρέμενε πάντοτε εἰλικρινὴς πρὸς τὸν Πάπα, ὅταν χρησιμοποιοῦσε στὴν ὁμολογία του φράσεις καὶ κείμενα ἀπὸ τὴν κοινὴ πατερικὴ παράδοση, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἑρμη-

τίς συζητήσεις τους μέ τόν Πατριάρχη καί τους ἐπισκόπους θά πρέπει νά ἀρνηθοῦν ὅποιαδήποτε διαφοροποίησή τους στό σύμβολο τῆς πίστεως, ἀπαιτώντας τήν ἐνσωμάτωση τῆς προσθήκης¹³⁶, ἐνῶ θά ἐπιτραπεῖ ἡ διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων πού ἀρμόζουν στούς κανόνες καί τήν πίστη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας¹³⁷. Ἐπιτακτικά δηλωνόταν ἡ ἀνάγκη προσωπικῆς ὁμολογίας πίστεως καί προσωπικοῦ ὄρκου ὑποταγῆς καί ἀναγνώρισης τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης ἀπό πλευρᾶς ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν, σέ ὅλη τήν αὐτοκρατορία, χωρίς καμμία προϋπόθεση¹³⁸. Μόνο μετά ἀπό μιά τέτοια πράξη ὁ πάπας θά ἀναγνώριζε καί θά ἐπεκύρωνε τά ἐκκλησιαστικά τους ἀξιώματα. Περαιόνοντας τό ὑπόμνημά του ὁ πάπας ζήτησε ἀπό τοὺς λεγάτους νά προετοιμάσουν τήν ἀποστολή καί ἐγκαθίδρυση ἑνός παπικοῦ λεγάτου στήν Πόλη, ὁ ὁποῖος θά ἐλέγχει καί θά ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπακοή τῶν Ἑλλήνων στή Ρώμη¹³⁹.

Ἡ λεπτομερῆς ἀναφορά καί παραπομπή στά κυριώτερα σημεῖα τῶν παπι-

νευτικῆ τους ἀπόδοση ἐκφράζουν τήν κοινή πίστη μέ τή Ρώμη.

136. «Item super eo quod dictus imperator in praefatis suis litteris petiit, ut Ecclesia Graecorum dicat sanctum symbolum sicut dicebat hoc ante schisma et ipsi Graeci maneant in ritibus suis, respondendum est, quod unitas fidei non patitur diversitatem in professoribus suis, sive in professione sive in decantatione vel alia ipsius fidei publicatione et maxime in decantatione symboli quod quanto magis in ecclesia frequentatur, tanto apparere debet amplius uniforme. Et ideo deliberavit eadem Romana Ecclesia et vult ipsum cum adiectione illa *filioque* tam a Latinis quam a Graecis uniformiter decantari et quia de adiectione illa specialiter actum est et recognitio verae fidei occultari non debet, sed revelari potius et publice praedicari». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

137. «De ceteris autem Graecorum ritibus sic respondendum est, scl. quod eadem Ecclesia Romana intendit Graecos, quantum cum Deo poterit, favorabiliter prosequi et ipsos fovere in illis eorum ritibus, de quibus Sedi Apostolicae visum fuerit quod per eos catholicae fidei non laedatur integritas nec sacrorum statutis canonum derogetur». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

138. «Haec autem sunt illa quae petenda sunt a patriarcha ceterisque Praelatis et clero cuiuslibet civitatis, castri, vici seu loci, scl. quod ipsi omnes et singuli singulariter fidei veritatem et eiusdem Ecclesiae Romanae primatum, iuxta seriem in litteris eiusdem praedecessoris Gregorii X, quarum tenorem vobiscum defertis ad praesens, plene ac seriose lectam et expositam fideliter, explicite ac aperte infrascripto modo, absque ulla conditione vel adiectione occasione preteriti temporis apponenda seu etiam facienda, sed simpliciter et pure sicut petitur recognoscant, acceptent et profiteantur praestito iuramento...». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

139. «Item, miratur Ecclesia quod patriarcha et alii Praelati, post professionem fidei factam, recognitum et susceptum primatum Ecclesiae Romanae ac oboedientiam promissam eidem, super confirmatione status sui nullam provisionem petere curaverunt. Ex hoc autem sumi potest occasio et ingressus ad suggerendum imperatori et aliis, ut petant ab Ecclesia Romana Cardinalem, qui super hiis valeat providere et ad omnia alia quae infra de legato dicuntur. Scire quidem vos volumus, quod nostrae intentionis existit Legatum ad partes illas mittere Cardinalem, ut omnia maiori soliditate firmentur et quasi quamdam executionem habeant per eundem ipso tamquam Legato Sedis Apostolicae ipsius auctoritate ac nomine iurisdictionem et alia quae ad legati spectant officium exercente». Delorme-Tăutu, *Acta Nicolai III*, 35.

κῶν ἐγγράφων ἔγινε μέ σκοπό νά διελευκανθοῦν ὀρισμένες ἀδιευκρίνιστες πλευρές τῶν συνομιλιῶν πού προηγήθηκαν χρονικά τῆς ἀποστολῆς τοῦ Νικολάου Γ'. Οἱ πληροφορίες πού παρέχονται, καθῶς καί τά συμπεράσματα τῆς Κουρίας γιά τίς μέχρι τότε διαπραγματεύσεις, ἀποτελοῦν τά σημαντικότερα τεχμήρια ἀξιολόγησης τῆς στάσης πού τηροῦσε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί τῶν σκοπῶν πού ἐπεδίωκε ἀπό τό 1274 μέχρι τό 1279. Ἀρχικά ἡ διαπίστωση τοῦ πάπα ὅτι οἱ ἀποσταλεῖσες ὁμολογίες τοῦ Βέκκου δέν εἶναι συνταγμένες σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τῆς Ρώμης φέρνει στήν ἐπιφάνεια ἀφενός τό μεγάλο ρῆγμα πού χώριζε τή λατινική θεολογική διανόηση μέ ὅποιαδήποτε ἄλλη διαφορετική θεολογική σύλληψη τοῦ δόγματος καί ἀφετέρου τόν διαφορετικό τρόπο ἐρμηνείας καί κατανοήσεως τῆς πατερικῆς παράδοσης. "Ὅσο κι ἂν ὁ Βέκκος ἐπιχειροῦσε νά ἀποδείξει τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία τῶν λατινικῶν καί ὀρθοδόξων προσεγγίσεων τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων, τοῦ ἦταν ἀδύνατον νά ἀντιληφθεῖ ὅτι γιά τόν παπισμό ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἡ ἔννοια τῆς δογματικῆς καθαρότητος καί συμφωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν δέν ἦταν θέμα πατερικῆς «ἀκολουθίας» ἢ ἔκφρασης τῆς κοινῆς πατερικῆς παράδοσης, ἀλλά ἐφαρμογή τοῦ ἀδιαπραγμάτετου παπικοῦ πρωτείου καί ἀλαθῆτου πού κατέχει θεῖω δικαίω¹⁴⁰. Ἡ συνεχιζόμενη δέ ἐπιμονή του στήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμία σχετικοποιεῖ καί διαστρεβλώνει τήν ἀναζήτηση καί τήν ἀναδρομή στους πατέρες. Βρίσκεται φυσικά μακριά ἀπό τίς δυτικές ἐρμηνευτικές προσέγγισης τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων, πού εἰσήγαγαν στόν χῶρο τοῦ Βυζαντίου οἱ Δομηνικανοί μοναχοί στό Πέραν¹⁴¹, καθῶς γιά τήν κατ' ἔννοιαν ὁμογνωμίαν ἐπικαλεῖται παραδείγματα ἀπό τήν κοινή πατερική παράδοση. Σχολιάζει συγκεκριμένα τή στάση πού τήρησαν ἔναντι παρομοίων προβλημάτων Πατέρες ὅπως ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καί ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής¹⁴². Γιά τόν παπισμό ἀντιθέτως ἦταν ἀνώφελη καί ἐπικίνδυνη ἡ παραδοχή τῆς ἰσοτιμίας τῶν δύο παραδόσεων, ὀρθόδοξης καί λατινικῆς, καί ἡ

140. Ἡ ἄγνοια πού εἶχε, ὅπως καί ὅλοι οἱ βυζαντινοί τοῦ 13ου αἰῶνα, τῶν λατινικῶν θεολογικῶν ἔργων πού ἀποσαφηνίζαν λεπτομερῶς τή δυτική Τριαδολογία δέν τόν βοήθησε νά κατανοήσει τό μάταιο τῆς προσπάθειάς του καί τίς διαφορετικές μεθόδους καί ἀρχές προσέγγισης τῆς ζωῆς, τῆς πίστεως καί τῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βέκκος παραμένει «ἀκραϊφνῆς ὀρθόδοξος» στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναζητᾷ νά συμβιβάσει τίς δύο παραδόσεις.

141. Πλήρως κατατοπιστική γιά αὐτό τό θέμα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ A. Dodaine, «*Contra graecos*», *premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, Archivum Patrum Praedicatorum*, XXI (1951) 321-445. Στή μελέτη περιγράφεται ἀρχικά ὁ σκοπός τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καί κατόπιν ἐκτίθενται οἱ ἐρμηνευτικές ἀρχές, πού χρησίμευσαν ὥστε νά τοῦς προβάλλουν ὡς ὁμονοῦντες μέ τό λατινικό δόγμα.

142. Ἀναφέρεται στίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων αὐτῶν σχετικά μέ τήν ἐρμηνεία λέξεων καί ὄρων πού διχάζουν τό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Ὁ ἀπώτερος δέ στόχος του ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν προαναφερομένων Πατέρων συνοψίζεται στό ἔως ἂν πρὸς τήν αὐτὴν τῆς εὐσεβείας φέρωσιν ἔννοια, αἱ παρ' ἐκείνων προστιθέμεναι λέξεις, Ἰωάννου Βέκκου, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καί εἰρήνης τῶν τῆς παλαιᾶς καί νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν*, PG 141, 28-40. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Βέκκος ἀκολουθεῖ μιά συλλογιστική τήν ὅποια υἰοθέτησε κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης στά τελευταῖα ἔργα του.

ἀναγόρευση τῶν Πατέρων ὡς κριτῶν τῆς ὀρθοδοξίας καί ὀρθοτομίας τῆς πίστεως, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀναιροῦσε τήν ἀποκλειστικότητα τῆς ἐξουσίας τῆς Ρώμης πάνω σέ ὅλη τήν οἰκουμένη. Ἡ ἐκπεφρασμένη πίστη καί ἡ ὀρθοτομία τοῦ βικάριου τοῦ Χριστοῦ στή γῆ, τοῦ ἐπισκόπου τῆς Μητέρας τῶν Ἐκκλησιῶν δέν μπορεῖ νά τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση ἢ κρίση. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος πού ὁ Νικόλαος μέμφεται τήν εἰλικρίνεια τῶν Ἑλλήνων στή δήλωσή τους ὅτι ἀναγνωρίζουν τό παπικό πρωτεῖο, ὅταν σέ ὄλες τους τίς ἐπιστολές, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει, εἰσάγουν προϋποθέσεις καί κριτήρια πού δέν συνάδουν μέ τή μονοπολικότητα καί τό ἀπόλυτο τῆς ἐξουσίας τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκα. Προφανῶς ἀναφέρεται στά ἀποσταλέντα κείμενα στή σύνοδο τῆς Λυών καθῶς καί στίς ἐπιστολές τῆς συνόδου, τῶν κληρικῶν καί τοῦ πατριάρχη τό 1277, πού ὅπως σχολιάσαμε παραπάνω ἀναγνώριζαν ὅλα τά προνόμια τοῦ Πάπα, τά ὁποῖα ἦταν σύμφωνα μέ τίς πατερικές παραδόσεις καί τούς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων (προϋποθετική ἀρχή) καί ἀποδιδόταν σ' αὐτόν πρὶν τό σχίσμα. Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως δέν μποροῦσε ποτέ νά ἀποδεχτεῖ καί νά κατανοήσει τίς σχέσεις μέ τίς ἄλλες ὁμόδοξες Ἐκκλησίες πέρα ἀπό τίς ἀρχές καί τίς βάσεις πού ἔθεταν ἡ πατερική παράδοση καί οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων¹⁴³.

Συμπερασματικά μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἡ πρεσβεία αὐτή ἦταν ἡ ἀποκαλυπτικότερη ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἡ Ρώμη ἀντιλαμβάνόταν τόν 13ο αἰώνα τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ δογματική καί κανονική ἐναρμόνιση τῆς Κωνσταντινουπόλης πρὸς τή Ρώμη ἦταν τό μοναδικό καί οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τοῦ πρωτείου ἐξουσίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ὅσο ὁ Πατριάρχης, οἱ ἐπίσκοποι καί οἱ κληρικοὶ ἀρνοῦνταν νά ἱκανοποιήσουν αὐτή τήν ἀπαίτηση τῆς Ρώμης, παρά τίς φραστικές καί κολακευτικές διατυπώσεις τῶν ἐπιστολῶν τους, τό πρωτεῖο δέν ἦταν παρά ἓνας τιμητικός τίτλος χωρὶς ἀντίκρουσμα καί προεκτάσεις. Στή διαμάχη πού προέκυψε ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ἀντιδρώντες στήν τακτική τοῦ Βέκκου ἀπεδείκνυαν ὀρθότερη ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καί τῶν διαφορῶν πού χώριζαν τίς δύο πλευρές. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἦταν ὑπόλογος αἵρεσης, ὄχι γιατί αὐτό ἐπεβλήθη ἀπὸ ἱστορικές συγκυρίες καί ἀπὸ τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία τῶν κατὰ καιρούς ἡγετῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως διατεινόταν ὁ Βέκκος, ἀλλά γιατί ἀλλοίωσε τό δόγμα καί ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τήν κοινή πατερική παράδοση. Ἡ ἄσκησις «ἐκκλησιαστικῆς οἰκο-

143. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Βέκκου καί τῶν ἀντιδρώντων στήν ἔνωση συγκλίνουν στό σημεῖο αὐτό, ἀναγορεύοντας τήν Ἐκκλησία ὡς θεματοφύλακα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καί τίς συνόδους ὡς διαμορφωτές τῆς γνήσιας πίστεως. Πρβλ. Ἰωάννη Βέκκου, *Περὶ τῆς ἐνώσεως καί εἰρήνης τῶν τῆς Παλαιᾶς καί Νέας Ρώμης Ἐκκλησιῶν*, PG 141, 28 καί 105· Ἀπολογία τοῦ παναγιωτάτου καί οἰκουμενικοῦ κυροῦ Ἰωσήφ, Laurent - Darrouzès, ὅ.π., σ. 263-267· Ὁμολογία πίστεως τοῦ παναγιωτάτου καί οἰκουμενικοῦ κυροῦ Ἰωσήφ, Laurent - Darrouzès, σ. 331· Ἐπιστολή Ἀγιορειτῶν πρὸς τήν Σύνοδο, Laurent - Darrouzès, σ. 409.

νομίας» στήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μεταξύ Ρώμης - Κωνσταντινούπολης γιά τό καλό τῆς πολιτείας ἦταν τό ἔσχατο σημεῖο ὑποχώρησης τῶν ἱεραρχῶν μέ τήν παράλληλη ὅμως ἐπιμονή στό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ τελευταία ἦταν ὁ θεματοφύλακας τῆς καθαρότητας καί τῆς ἀγνότητας τῆς πίστεως τῶν Πατέρων. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τή χρησιμοποιούμενη ἀπό αὐτούς φρασεολογία καθώς καί τήν ἀμηχανία καί τόν ἐκνευρισμό τῆς Κουρίας, που διαπίστωνε τήν ἀναποτελεσματικότητα τῶν μεθόδων καί τό ἄκαμπτο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ἄφιξη τῆς πρεσβείας τοῦ Νικολάου τήν Ἐνοιξη τοῦ 1279 θά βρεῖ κενό τόν πατριαρχικό θρόνο. Στίς θεολογικές συγκρούσεις πού ἐπακολούθησαν τῆς παρέμβασης τοῦ Βέκκου ὑπέρ τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν, ὁ Πατριάρχης ἔπεσε στή δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορα καί στίς 2 Μαρτίου 1279 ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ καί νά ἀποσυρθεῖ στή μονή τῆς Παναχράντου¹⁴⁴. Παρότι ἡ ἀπόφασή του αὐτή δέν ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό τόν Μιχαήλ Η', ἡ Ἐκκλησία ἔμεινε ἀκέφαλη καί ὁ αὐτοκράτορας χωρίς ἰκανό ἐκφραστή τῆς φιλοενωτικῆς πολιτικῆς του. Τά νέα δεδομένα ἀνάγκασαν τόν Μιχαήλ Η' νά ἐπιστρατεύσει ὅλη τή διπλωματική του δεινότητα, ὥστε νά ἀποκρυφθοῦν τά πραγματικά γεγονότα ἀπό τούς παπικούς λεγάτους καί νά ἐμφανισθεῖ μιά ὅσο τό δυνατόν πειστικώτερη εἰκόνα τῆς ἔνωσης. Ἀφοῦ μετέπεισε τόν παραιτηθέντα Πατριάρχη νά ἀποσιωπήσει τό γεγονός τῆς ἀπόσυρσής του καί νά δεχθεῖ τήν παπική ἀντιπροσωπία στό κελλί του στή μονή Μαγγάνων, κατόπιν κατάφερε νά προσεταιρισθεῖ τούς συνοδικούς ἐπισκόπους. Ὁ τρόπος πού τό πέτυχε μαρτυρεῖται ἀπό τόν Παχυμέρη. Τούς προειδοποίησε ἀρχικά γιά τό παράλογο τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων, οἱ ὁποῖες κατά τόν ἴδιο δέν ἦταν ἀναμενόμενες, ἐνῶ στή συνέχεια τούς διαβεβαίωσε ὅτι τίποτε ἀπό αὐτά πού αἰτοῦνταν ἀπό τόν Πάπα δέν ἐπρόκειτο νά γίνει, εἰδικά στά θέματα τοῦ δόγματος καί τῶν ὄρκων ὑποταγῆς. Πρός ἐνδυνάμωση δέ τῆς θέσης του ἐπικαλέσθηκε τό χρυσόβουλλο πού ἐξέδωσε τό 1273 καθώς καί τή μέχρι τότε συμπεριφορά του ἔναντι τῶν ἐπισκόπων σύμφωνα μέ τήν ὁποία οὐδέποτε θά ἀνεχόταν ἀλλοιώσεις στά δόγματα καί τούς τύπους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί οὐδέποτε θά πίεζε τήν Ἐκκλησία γιά ὑποχωρήσεις τέτοιου εἶδους. Τό μόνο πού ἀπαιτοῦσε ἦταν οἱ συνοδικοί νά ἀκούσουν χωρίς ἀντιδράσεις τούς παπικούς λεγάτους καί νά τούς συμπεριφερθοῦν φιλικά¹⁴⁵. Οἱ διαβεβαιώσεις τοῦ Μιχαήλ Η' ἔγιναν δεκτές καί ἡ ἀκρόαση τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων ἔγινε χωρίς προβλήματα. Ἡ πρόνοιά του νά προειδοποιήσῃ τή σύνοδο γιά τίς παράλογες καί ἀνήκουστες, ὅπως χαρακτηρίστηκαν, ἀπαιτήσεις τοῦ πάπα Νικολάου, συντέλεσε ὥστε νά παρουσιαστεῖ ἡ Ἐκκλησία συμπαγῆ καί ἀποφασισμένη γιά τήν

144. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 11-13.

145. Ὁ Παχυμέρης ἀποτελεῖ τήν μοναδική πηγή αὐτῶν τῶν γεγονότων. Παχυμέρη, *Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος*, VI, 11-13. Σχολιασμό καί παράθεση τμημάτων ἀπό τόν λόγο τοῦ Μιχαήλ Η', βλ. παραπάνω σ. 225.

ένωση μέ τή Ρώμη. Γιά νά προσπεράσει μάλιστα τίς ὑπόνοιες τῶν παπικῶν πρέσβων, τούς ὀδήγησε στίς φυλακές, ὅπου βρισκόνταν ἀντιδρώντες στήν ἐνωτική του πολιτική. Παρέδωσε μάλιστα δύο μοναχοὺς, τόν Μελέτιο καί Ἰγνάτιο, στοὺς παπικοὺς πρέσβεις γιά νά δικαστοῦν καί νά τιμωρηθοῦν ἀπό τόν Πάπα¹⁴⁶.

Κατόπιν ἀφοῦ μεταπέιστηκε ὁ Βέκκος καί ἐπανῆλθε στόν πατριαρχικό θρόνο, σέ σύνοδο πού συνεκλήθη ἐπιχειρήθηκε ἡ σύνταξη ἐνός κειμένου πού μέ τίς φράσεις *προχεῖσθαι, χορηγεῖσθαι, δίδοσθαι, ἐκλάμπειν, ἐκφαίνεσθαι* καί τοῖς ὁμοίοις προσπάθησε νά συμβιβάσει τή λατινική καί ὀρθόδοξη ἐκδοχή τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἄν καί οἱ παπικές ἐπιστολές ἦταν ἀρκετά διευκρινιστικές ὡς πρός τό τί ἔπρεπε νά ὁμολογήσουν καί νά πράξουν οἱ συνοδικοί. Τό κείμενο, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Παχυμέρης, δέν ἔτυχε τῆς ἐγκρισης τῆς συνόδου γι' αὐτό καί πλαστογραφήθηκαν ὑπογραφές ἀνύπαρκτων ἐπισκόπων καί ἐπισκοπῶν. Ἡ ἐξέλιξη ὅπως μᾶς παρουσιάζεται δείχνει ὅτι ἡ ἀνοχή τῆς Ἐκκλησίας στίς αὐτοκρατορικές αἰτήσεις ἐξαντλήθηκε. Οὐδεμία ὑποχώρηση γινόταν ἀποδεκτή καί κανένα συνοδικό κείμενο ὅσο γενικό καί νά ἦταν δέν μπορούσε νά ἀποσταλεῖ. Δυστυχῶς οἱ ἐκτιμήσεις μας γιά τά κείμενα καί τό περιεχόμενό τους δέν μποροῦν νά εἶναι ἀκριβεῖς καθὼς δέν βρέθηκαν πουθέντα καί δέν περιλαμβάνονται στά παπικά ἀρχεῖα σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Η' καί τοῦ Ἀνδρονίκου πού ἐπιδόθηκαν στοὺς πρέσβεις καί ἔφθασαν στή Ρώμη¹⁴⁷. Τό γεγονός αὐτό μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι τελικά δέν ἐστάλη τίποτε, καθὼς θεωρεῖται ἀδύνατον νά χάθηκε στή Ρώμη. Ἴσως πάλι ὁ Παχυμέρης νά συγχέει τίς ἐπιστολές τοῦ 1277 (γιά τίς ὁποῖες δέν ἀναφέρει τίποτα) μέ αὐτές τοῦ 1279, ἀλλά καί σ' αὐτήν τήν περίπτωση τό πρόβλημα βρίσκεται στά παράλληλα γεγονότα πού διηγεῖται τά ὁποῖα ἔλαβαν χώρα τό ἴδιο ἔτος.

Ἐν κατακλείδι αὐτό τό ὅποιο μένει ὡς συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ ἀντιδράσεις τῆς συνόδου στίς παπικές αἰτήσεις φθάνουν στό ἀποκορύφωμά τους περίπου στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1270, ὀδηγώντας σέ ναυάγιο τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί σέ χρεωκοπία τίς ἐντεινόμενες προσπάθειες τοῦ Βέκκου νά συμβιβάσει τίς δογματικές διαφορές τῶν δύο πλευρῶν¹⁴⁸.

Ἡ ἄνοδος στόν παπικό θρόνο τοῦ Μαρτίνου Δ' καί ὁ ἀναθεματισμός τοῦ Μιχαήλ Η' σήμανε καί τήν τελευταία πράξη τῆς πολιτικῆς εἰρήνευσης τῶν Ἐκκλησιῶν¹⁴⁹. Οἱ ἱστορικές πηγές καί τά παπικά ἀρχεῖα εἶναι φειδωλά ἀπέναντι

146. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, VI, 18. Χρήσιμες καί σημαντικές πληροφορίες γιά τή ζωὴ τοῦ Μελετίου καθὼς καί γιά τό ἔργο του καί τή χειρόγραφη παράδοση, βλ. Laurent - Dattouzès, ὅ.π., σ. 104-112.

147. Delorme-Täutu, *Acta Nicolai*, no 45-46.

148. Ἡ κύρια συγγραφικὴ του δραστηριότητα ἀναπτύσσεται ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν περίοδο 1280-1282 καί ἀναλύεται ἀπὸ τόν Ν. Ξεξάκη, Ἰωάννης Βέκκος, σ. 54ε.

149. Γιαννακόπουλου, ὅ.π., σ. 250ε. Ἀναλύονται οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς πολιτικῆς τοῦ Μαρτίνου Δ' καί παρουσιάζεται ὁ ρόλος του στίς πολιτικὲς συμμαχίες ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Στὴν ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ πάπα ὁ Μιχαήλ Η' ἀντέδρασε ἥπια καθὼς γνώριζε καλά τὴν ρευστότητα τῶν πολι-

στά γεγονότα τῶν ἐτῶν 1280-1281. Τίποτε ὅμως δέν ἄλλαξε τή ροή τῶν γεγονότων. Ἡ σύγκρουση τῶν δύο πλευρῶν δέν θά ἀποφευχθῆ, ἀλλά τή συγκεκριμένη στιγμή πού θά γίνει, τά πολιτικά καί στρατιωτικά γεγονότα θά εὐνοήσουν τόν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα¹⁵⁰.

Ἡ ἀποτυχία τῶν πολιτικῶν καί θεολογικῶν προσπαθειῶν γιὰ τή γεφύρωση τοῦ χάσματος Ἀνατολῆς-Δύσης, ὀφειλόταν ἀπὸ τή μία στήν πολιτική καί πολιτιστική διαφοροποίηση τῆς Δύσης καί ἀπὸ τὴν ἄλλη στήν ἐκδηλη παραποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράσθηκε στοὺς Ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Ἡ Ρώμη παρασυρόμενη ἀπὸ τίς φίλαρχες τάσεις τῶν ἐπισκόπων της ὑπέπιπτε συνεχῶς σέ αὐθαίρετες ἐρμηνευτικές ἀποκλίσεις, ἄγνωστες καί συχνά ἀντίθετες μέ τό πνεῦμα καί τό γράμμα τῶν δογματικῶν διασαφήσεών τους. Τό γεγονός αὐτό δέν μπορούσε νά γίνει κατανοητό ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔμενε προσηλωμένη στήν Παράδοση τῶν Πατέρων καί στά «ἀμετάκλητα» ὅρια τά ὁποῖα αὐτοὶ ἔθεσαν. Ἡ δέ ἄσκησις τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας», πού ἀπαιτεῖτο συχνά ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, γινόταν κατανοητὴ καί ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μόνο μέσα ἀπὸ μία δυναμικὴ διαδικασίαν προσέγγισης ἐντὸς τῶν πρὸ τοῦ σχίσματος ὑφισταμένων δομῶν ἐνότητος, οἱ ὁποῖες παρά τὴν διαφορετικὴ πορεία πού ἀκολούθησαν οἱ δύο Ἐκκλησίες καί τὴν ἀνάπτυξη διαφορετικῶν ἐμπειριῶν ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, δέν ἐπηρέαζαν τὴν προσήλωσι καί τὴν πιστότητά τους στήν Πατερικὴ Παράδοσι καί στήν κοινὴ πίστη πού οἰκοδομήθηκε ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι στίς ἔχουσες καθολικὸ κῦρος καί διαχρονικὴ ἰσχὺ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Στίς διαπραγματεύσεις πού ἔλαβαν χώρα τὴν περίοδο πού ἐξετάσαμε, γιὰ τὴν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως τά διάφορα πρὸς συζήτηση θέματα προσεγγίζονταν ὑπὸ τό πνεῦμα ὅτι ἡ πατερικὴ παράδοσι ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καί τὸν τελικὸ σκοπὸ κάθε θεολογικῆς συζήτησης, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρώμης ἡ ἀφετηρία καί ὁ τελικὸς σκοπὸς συνοψιζόταν στήν ἀνακήρυξι τοῦ πάπα σέ καθολικὴ καί παγκόσμια θρησκευτικὴ ἀρχή.

Ἡ πορεία πού θά ἀκολουθήσουν οἱ δύο πλευρές μετέπειτα θά προσδιορίζεται πλέον ἀπὸ τὴν ὑπαρξι ἐντὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μιᾶς μερίδος ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων καί θεολόγων, ἡ ὁποία θά ἀποδέχεται τίς λατινικὲς ἐκδοχές καί θά ἀπορρίπτει τίς ἐπιφυλάξεις τῆς ὀρθόδοξης πλευρᾶς. Ἡ διαμάχη πού ξέσπασε μεταξὺ τῆς «λατινόφρονος» ομάδας τοῦ Βέκκου καί τῆς ὑπόλοιπης Ἐκκλησίας θά ἐπηρέασει βαθύτατα τὴ θεολογικὴ σκέψι καί θά ὀδηγήσει στήν ἀνάπτυξι τοῦ Ἑσυχασμοῦ μέ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τὴν πλήρη ἀπο-

τικῶν πραγμάτων στὴ Δύσι καί τὴν ἀδυναμία του νά ἀντιδράσει ἀποτελεσματικὰ στήν ἀπειλή τοῦ Καρόλου Ἀνδεγαυικοῦ. Ἀπαγόρευσε τὴ μνημόνευσι τοῦ Πάπα στά δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπαναπροσεγγίζοντας ἔτσι τὴν ἱεραρχία. Παχυμέρη, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος*, VI, 30.

150. Γιαννακόπουλου, ὀ.π., σ. 253-268. St. Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958, σ. 201-215.

κάλυψη τῆς ἀποκλίνουσας πορείας τῆς Ρώμης ἀπό τήν κοινή παράδοση καί κατανόηση τῶν δογμάτων καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας.

Θεσσαλονίκη